

סימן ה דבר הגדל בים

- 209 מבוא
- 209 פרק א: מקור הדין ויסודו
- המקורות בתורה לטהר דבר הגדל בים 209 ◊ הסברה שביסוד הדין –
הטומאה חלה בסביבת האדם 210 ◊ דינים נוספים בתורה הופקעו בים 213 ◊
הדגים – צורת חיים ירודה 213 ◊ "גדל בארץ" – הספק בהבנת המושג 215 ◊
ראיות שהכוונה לסביבת החיים ולא למקור היניקה 215 ◊ שיטת הרמב"ם 218
- 219 פרק ב: עץ הגדל בים
- נחלקו אחרונים האם עץ הגדל בים הופקע מטומאה, ויש צדדים לכאן ולכאן
219 ◊ הרמב"ם טיהר "צמר הגדל בים", ונראה שכוונתו לצמח 220 ◊ הקשר
המשנה "כל שבים טהור" – גם בעץ 222 ◊ שיטת הסדרי טהרות – צמח
שבקרקע הים דינו כיבשה 223 ◊ קשיים בשיטתו 224
- 225 פרק ג: דוגמאות לצמחי מים שנדונו בהלכות טהרה
- אלמוג 225 ◊ ספוג 230 ◊ כלך 234 ◊ גמי 236 ◊ סיכום 238
- 238 פרק ד: חיבר לו מן הגדל בארץ
- הספקות בהלכה זו – האם גם הגדל בים נטמא, והאם דווקא כשיש בדבר
הגדל בארץ שיעור מסוים? 239 ◊ שלוש שיטות בראשונים 239 ◊ בירור
דעת המהר"ם 241 ◊ פירוש חדש במשנה 243 ◊ ראיות לדעת הרמב"ם שגם
הדבר הגדל בים נטמא, ואפילו כשאין שיעור בדבר הגדל בארץ 244 ◊ זוהי
הכרעת האחרונים 246 ◊ כשהגדל בארץ התמזג עם הגדל בים ואינו ניכר
כלל – טהור 246 ◊ כשהגדל בארץ הוא מין שונה מן הגדל בים – מה קובע
את הגדרת הכלי? 247 ◊ ראיות שלפי הרמב"ם המין הימי קובע 247 ◊
סיכום 248
- 249 פרק ה: נפט – דבר הגדל בים?
- הנפט ומקורו 249 ◊ מחלוקת הפוסקים על טהרת מוצרי נפט וטעמיה 250 ◊
הכרעת ההלכה – הנפט אינו "גדל בים" 253
- 254 סיכום כללי ומסקנות

סימן ה דבר הגדל בים

מבוא

במשנה מופיעה הבחנה בין דבר הגדל בארץ, המקבל טומאה, לבין דבר הגדל בים, שאינו מקבל טומאה. כך לשון המשנה בכלים פי"ז מי"ג: "כל שבים טהור... העושה כלים מן הגדל בים וחיבר להם מן הגדל בארץ, אפילו חוט, אפילו משיחה, דבר שהוא מקבל טומאה – טמא". ובמ"ד: "ויש במה שנברא ביום הראשון טומאה. בשני – אין בו טומאה. בשלישי – יש בו טומאה. ברביעי ובחמישי – אין בהם טומאה... וכל שנברא ביום הששי – טמא". מכאן שאין טומאה בדגי הים, שנבראו בחמישי. כמו כן שנינו שם פי"מ"א: "אלו כלים מצילין בצמיד פתיל... עצמות הדג ועורו, עצמות חיה שבים ועורה". ובנגעים פי"א מ"א: "ועורות הים אינן מטמאין בנגעים. חיבר להם מן הגדל בארץ... טמא".

יש לברר את פרטי דין זה: א. הדוגמאות שהובאו במשנה לדבר הגדל בים הן עצמות הדגים ועורותיהם. מה דין כלי העשוי מעץ הגדל בים, או מכל חומר אחר שבים? ב. הדין שכאשר חיבר דבר הגדל בארץ לדבר הגדל בים הרי זה טמא טעון בירור: מהו החיבור המטמא, ומה דיני הכלי?

שאלות אלה, שבימי חכמינו כנראה היו צדדיות מבחינה מעשית, קיבלו משנה חשיבות בימינו, מאחר שיש סוברים שהנפט ומוצריו נחשבים כ"דבר הגדל בים", כפי שיתבאר. לפיכך שומה עלינו לברר מהם גדר ה"ים" לעניין הלכה זו, והאם אכן הנפט נחשב "גדל בים".

פרק א: מקור הדין ויסודו

בדברי חז"ל הובאו כמה פסוקים כמקור לדין זה:

א. בדרשת התורת כהנים לגבי עור הנטמא מן השרץ (שמיני פרשת ו, ט-י) נאמר: "עור – יכול אף עורות שבים יהו טמאים?... ת"ל 'בגד', מה בגד מין הגדל בארץ אף עור מין הגדל בארץ"¹.

1 לא ברור מה מקור ההנחה שהבגד האמור בטומאת שרצים (שממנה למדו לכל הטומאות כולן, ראה פיה"מ לרמב"ם בכלים פ"ב מ"א) הוא הגדל בארץ דווקא, והראשונים מפרשי הספרא לא ביארו זאת. לכאורה הלימוד מובן רק אם נניח שסתם "בגד" האמור בתורה הוא מצמר ופשתים, הגדלים ביבשה, כדעת אב"י אליבא דתנא דבי ר' ישמעאל בשבת כו ע"ב, ורגליים לדבר שזוהי אכן שיטת הספרא, ראה

ב. כמו כן נדרש בתו"כ לגבי עור הנטמא בטומאת נגעים (תוריע פרק יג, ט-י): "עור – יכול אף עורות שבים יהיו טמאים?... ת"ל 'בגד', מה בגד הגדל בארץ אף עור הגדל בארץ".
 ג. לגבי עצמות הדגים לא מצאנו מקור מפורש. הגמ' בחולין כה ע"ב מביאה מקור לטומאת כלי עצם של בהמה וחיה: "וכל מעשה עזים תתחטאו – להביא דבר הבא מן העזים מן הקרניים ומן הטלפיים. שאר בהמה וחיה מניין? ת"ל 'וכל מעשה'. א"כ מה ת"ל 'עזים'? – פרט לעופות". מסתבר שמיעוט זה לעופות ממעט ממילא גם את הדגים, וכ"כ הרמב"ם בפיה"מ בכלים פ"ב מ"א: "ואמר 'מעשה עזים' לפי שכל כלי הנעשה מעצמות העוף או הדגים אינו מקבל טומאה, אלא מבעלי החיים המהלכים בלבד". וכ"כ רש"י (שבת קח ע"א ד"ה והתנן עצמות הדג) והר"ש (כלים פ"ז מ"ד).

הסברה שביסוד הדין

כדרכם של חז"ל, הדרשות מבוססות בדרך כלל על סברה העומדת ביסודם². נראה שהלימוד למעט דברים הגדלים בים יסודו בסברה כללית בענייני טומאה וטהרה, שהטומאה חלה על דברים השייכים לעולמו וסביבתו של האדם (ראה משך חכמה בראשית יח, כז ושיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין לטהרות עמ' 14)³. דרכו של אדם לדור ביבשה (וראה תמיד לב ע"א: "בימא יאי למידר, או ביבשתא יאי למידר?" וכו'), ולכן מה שמצוי בים איננו מק"ט. כעין זה כתב הרלב"ג (סוף פרשת שמיני, בדבריו על הטומאות והטהרות, מהדור מעליות עמ' 318): "לא יקבלו טומאה הכלים העשויים מצמר החי הגדל בים ועורו ועצמו, ולא העשויים מעצמות העוף, לפי שאלו הדברים הם בלתי נהוגים לעשות מהם כלים, עם שהם מהמותר הארצי אשר במיני החי, החסרים ביחס אל בעל החיים ההולך". ועוד כתב (התועלת העשרים וארבע, השורש הראשון, עמ' 339): "ולפי שהבגד אינו נהוג להעשות אם לא מהגדל ביבשה, הוא מבואר שכלי עור לא יהיה גם כן כי אם מהגדל ביבשה, עם שאינו נהוג העשותו מעוף ודגים. וכן העניין בכלי עצם, שכבר סמכם לבגד ועור, עם שאינו נהוג העשותם כי אם מהגדל ביבשה, והוא יותר ראוי לטומאה מהגדל באוויר או במים לפי מה שביארנו בסיבת הטומאות".

סי' ג עמ' 129. אך יש שכתבו שגם לדעת רבא שם, ששאר המינים התרכו מ"או בגד", לא התרכו אלא המינים הגדלים בארץ, דומיא דצמר ופשתים (תוספות העורה על הספרא, דף עו, א). פירוש אחר (כלי חמדה, בראשית, מהדור' מכוון אבני שהם עמ' י): מכיוון שבגד רגיל הוא מן הסתם מן הגדל בארץ, ההיקש מלמד תחילה את ההלכה לגבי עור, ואח"כ שב העור ומלמד להלכה גם על הבגד, שאף הוא אינו אלא מהגדל בארץ דווקא (וכן בשו"ת אז נדברו ח"ז סי' נג-נד, עמ' קח, קט וקיד, וח"ט סי' נ, עמ' קלז). טעם אחר להנחת הספרא שהבגד גדל בארץ: מבחינה מעשית, בגד מן הגדל בים אינו עמיד (בית אברהם, לאנדא, מהדור' ב"ב תשעה ח"ג עמ' קח, ועיי"ש במו"מ של נכדו בדבריו).

2 ראה סי' ב הערה 125.

3 אפשר שהדברים רמוזים במשנה הנ"ל שממיינת את ימי בראשית לכאלה שיש בהם טומאה לעומת כאלה שאין בהם: תכלית הבריאה היא האדם, והמשנה כוננת את שאר הימים, באיזה מהם נבראו חפצים לשימושו הישיר ובאיזה לא.

כיוצא בזה כתב הרמב"ם בהל' כלים פי"ח ה"ט: "ספינה של חרש אע"פ שהיא מקבלת אינה מקבלת טומאה, שאין הספינה בכלל הכלים האמורים בתורה, בין שהיתה של חרש בין של עץ, בין גדולה בין קטנה". הדבר צריך ביאור, מהו "שאינן הספינה בכלל הכלים האמורים בתורה"? הרי התורה הזכירה רק את שמות החומרים המקבלים טומאה, ולא פירטה את שמות כל החפצים המק"ט! אך נראה שכוונת הרמב"ם לעניין זה שאין התורה עוסקת בים וכל אשר בו, וכך הבין הרמב"ם את הלימוד של המשנה בשבת פ"ט מ"ב מ"ד דרך אגדה בלב ים - מה ים טהור אף אגיה טהורה⁴.

התפיסה שהים מופקע מטומאה בולטת בפירושו של הרמב"ם למשנה בכלים פי"ז מי"ג הנ"ל: "כל שבים טהור". הרמב"ם מפרש: "כבר קדם לנו בעשירי ממסכתא זו שעצמות חיות הים ועורותיהם אם נעשו מהן כלים אינם מתטמאין, וכן כל בעלי חיים שבים אם מתו אינן מטמאין, ואפילו השרץ שבו⁵, לפי שלא גזר ה' טומאה על שום דבר ממה שבמים". לדעתו "כל שבים טהור" נאמר לא רק לעניין טומאת כלים, אלא זהו עניין כללי יותר, גם לטומאת שרצים ונבילות, ומשמע שזהו עניין אחד שנובע מסברה יסודית משותפת בהלכות טומאה.

כמו כן במשנה יד שם: "ויש במה שנברא ביום הראשון טומאה, בשני - אין בו טומאה, בשלישי - יש בו טומאה, ברביעי ובחמישי - אין בהן טומאה... כל שנברא ביום הששי - טמא"⁶. הרמב"ם מפרש גם משנה זו לגבי כלל הטומאות: ביום הראשון נבראו

4 ואין לומר שכוונת הרמב"ם שהספינה היא כלי עץ העשוי לנחת, שהרי כתב בפירושו "בין גדולה בין קטנה", וגם אין לזה קשר למשנה "מה ים טהור אף ספינה טהורה". וראה גם בירושלמי בשבת שם: "מה שק משמש בים ומשמש ביבשה...".

5 הרמב"ם בחיבורו (אבה"ט פ"ד ה"א) לא כתב ששרצים שבים אינם מטמאים טומאת שרץ, ולפיכך כתב המשא"ח כאן שהרמב"ם חזר בו מדבריו בפי"מ. והדברים תמוהים, שהרי מפורש בחולין קכו ע"ב שלמדו מ"על הארץ" למעט שרץ הים. לפיכך נראה שהרמב"ם סמך על מה שמנה את שמות השרצים האמורים בתורה, וגם כתב בהל' יד ששאר המינים אינם מטמאים, ומכאן יובן ששרצים שבים אינם מק"ט, משום שאין שמם "עכבר" סתם ו"צב" סתם.

6 יש להבהיר את חלוקת ימי השבוע לכאלו שיש בהם טומאה ושאינן בהם. הבית יצחק (יר"ד ח"א טו"ס כו) למד מהאמור במשנה שבחמישי אין טומאה שעץ הגדל בים מקבל טומאה, וז"ל: "ומהאי טעמא כלים העשוי מדגים ועופות טהורים, אם כן דוקא בע"ח שנבראו בחמישי, משא"כ צמחים". כלומר, הדברים שנבראו ביום החמישי אינם מק"ט מפני שנבראו ביום זה דווקא, וא"כ אין לנו להכליל בדין "כל שבים טהור" את מה שנברא בימים אחרים. ובהמשך תלה הבנה זו בר"ש, וכתב: "ועיין בר"ש דהא דאצטרין למעוטי עופות ודגים מ'והבגד', אף דבלא"ה נברא בחמישי, משום דהו"א עור סתמא כתיב; מוכח ג"כ דדווקא בהבא מבע"ח ממעטינין". ביאור דבריו, שהר"ש כתב: "והא דאצטרין למעוטי עופות ודגים מ'והבגד' משום דעור סתמא כתיב והו"א בכל עור קאמר רחמנא", ופירש הבי"צ שכוונת הר"ש לשאול למה הוצרכנו למיעוט זה, הרי יש טעם אחר לטהרם משום שנבראו ביום החמישי, ועל זה התירוץ שעור סתמא כתיב.

לענ"ד פירושו במשנה ובר"ש תמוה מאוד: וכי גזה"כ היא שהנברא ביום החמישי טהור? הלא אין דברי המשנה אלא מסקנה מכל מה שנלמד מהפסוקים בפרשיות הטומאה והטהרה שבתורה. רק אחרי שלמדנו שבע"ח שבים טהורים מ"בגד" ממילא יצא שבים החמישי אין טומאה. ומלבד שהסברה

המים, ויש בהם טומאת משקין. בשלישי נברא הצומח, ויש במקצתו טומאת אוכלין. בחמישי נבראו העופות והדגים, "וכבר קדם לך כי בעל חי השוחה והמעופף אינן מתטמאין ואף לא הכלים העשויין מהן מתטמאין. ואל יטעך ענין נבלת העוף הטהור, לפי שהוא חידוש, כלומר שאינה מטמאה במגע כשאר הטומאות". דהיינו, הדגים והעופות התמעטו מכל טומאה, בין מטומאת כלים הנעשים מהם ובין מטומאת נבלות. ובששי נברא האדם ובעלי החיים המהלכים, ובהם יש טומאה⁷.

לעומת הרמב"ם, הר"ש פירש את שתי המשניות לעניין טומאת כלים בלבד. במי"ג כתב: "כל שבים טהור – בתו"כ ממעט לה דאם עשה מהן כלים לא מקבלין טומאה". ובמי"ד העלה אפשרות לפרש כרמב"ם שהמשנה עוסקת בכלל מיני הטומאות, ודחאה מחמת החריגה בטומאת נבלת העוף הטהור (כפי שהקשה הרמב"ם הנ"ל על עצמו), ופירש שהמשנה עוסקת בחומרי הכלים בלבד, ובאה לומר שכלי העשוי מעופות ודגים אינו מק"ט. הטומאה ביום הראשון, לדעתו, איננה טומאת המשקין שבמים אלא טומאת כלי חרס, הנעשים מן האדמה. נראה שיש נפק"מ להלכה בין הפירושים, לעניין כלי הנעשה מעצמות אדם או שרץ⁸. על כל פנים, לפי הר"ש לא נאמרה במשנה זו סברה כללית שכל שבים טהור מכל טומאה שהיא.

מכריחה כך, גם לא מובן לדבריו מה שנאמר במשנה "חוץ מכנף העוז" וכו', הרי יש גזה"כ שטהורים! (אלא שהרמב"ם כתב שטומאתם מדרבנן). כוונת הר"ש לשאול אחרת: למה הוצרכנו למעט עורות של עופות ודגים, ומהיכתי תיתי שיקבלו טומאה עד שנצטרך למעטם? ובדומה לזה, אין שום לימוד שכלי אבן אינו מק"ט, אלא שהתורה לא אמרה שיקבל טומאה, ולפיכך טהור (ובהגהות 'מים טהורים' ביאר את הר"ש באופן שונה, ואכמ"ל).

7 התפא"י הקשה על הרמב"ם, הרי ביום החמישי ישנה טומאת אוכלין של עופות ודגים. וסבר לתרץ שהמשנה התעלמה מכך משום שטומאת אוכלין שלהם איננה בחייהם אלא אחרי מותם, כאשר כבר אינם כבריאיתם, אבל הוקשה לו מהיום הששי, שהרי גם בבהמה וחיה יש טומאה רק במוותם. ואין לומר שהטומאה הקיימת ביום הששי אינה אלא באדם, שהרי במשנה נאמר "כל שנברא ביום הששי טמא", וכ"כ הרמב"ם שביום הששי נבראו האדם ובעלי החיים המהלכים והם מקבלים טומאה. היה מקום ליישב אחרת, ע"פ מה שיתבאר להלן שטומאת אוכלין איננה נובעת מטיב החומר ולכן משנה זו לא דנה בה כלל. לעומת זאת במים, שהם הטומאה שביום הראשון אליבא דהרמב"ם, טומאת המשקין נובעת מטיב החומר, שהוא משקה. אבל קשה, שבעניין היום השלישי הרמב"ם מזכיר את טומאת האוכלין בצומח, ולא את טומאת הכלים בכלי העץ, וצ"ע, ועיין בסד"ט (דף קע"ב). בנימוקי הגרי"ב (נדפסו על הגליון במהדור 'זכר חנוך') תירץ שלאדם הראשון טרם הותר לאכול מבשר דגים ועופות ולכן טומאת האוכלין הללו אינה נחשבת, "וגם כעת אם יסכימו מבלי לאכלם" לא יקבלו טומאה, משא"כ בצמחים.

8 הר"ש, לשיטתו שהמשנה עוסקת בטומאת כלים בלבד, ביאר את "כל שנברא ביום ששי טמא – חיות ובהמות שרצים ואדם, אם עשה כלי מעורותיהם ומעצמותיהם מקבלים טומאה" (ותמוה מש"כ הערוה"ש קפה, ג בדעתו שכלי עצם מהשרצים אינו מק"ט). אולם הרמב"ם (הל' כלים פ"א ה"ב) הכליל ב"כלי עצם" את מיני החיה והבהמה בלבד, וכדברי הגמ' בחולין כה ע"ב הנ"ל: "וכל מעשה עזים תתחטאו... שאר בהמה וחיה מניין? ת"ל 'וכל מעשה'. א"כ מה ת"ל 'עזים'? פרט לעופות". לכאורה כשם שנתמעטו העופות כך יש למעט גם את האדם והשרצים מטומאת כלי עצם (חזו"א כלים סי' כג סקי"ג; ויש בזה נפק"מ בעצם שפרשה מן האדם החי, שאינה אב הטומאה), וכן משמע בראב"ד על

נראה שהסברה שהים מופקע מטומאה היא סברה כללית בתורה, ולא רק בטומאה וטהרה. בית שבספינה פטור ממזוזה (רמב"ם הל' מזוזה פ"ו ה"ט), אפילו לספנים שגרים בו דרך קבע. סוכה, אפילו אם היא בספינה, צריכה לעמוד ברוח מצויה דיבשה ולא ברוח מצויה דים⁹. ובמכילתא דרשב"י (שמות כ"ו) מצינו: "כסף. מה כסף מן הגדל בארץ, יכול שאני מוציא את כלי הים שאינן מן הגדל בארץ? ת"ל או כלים, דברי רבי יהודה"¹⁰. ההוה-אמינא להפקיע את כלי הים מדיני ממונות נראית תמוהה, ומסתבר שיש כאן תפיסה עקרונית שדיני התורה עוסקים בדרך כלל בדברים שביבשה. אולי קשורה לכך גם דעת הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם ס"י שי) שאין איסור תחומין בים, אע"פ שלדעתו תחומין דאורייתא¹¹.

טעם נוסף מובלע בדברי הרלב"ג הנ"ל על טהרת כלים הנעשים מדגים ועופות: "שהם מהמותר הארצי אשר במיני החי, החסרים ביחס אל בעל החיים ההולך". כלומר, העופות והדגים נחותים ביחס לבעלי החיים ההולכים, ולכן דברים הנספחים להם ('מותר') אינם נטמאים. יש כאן הנחה בסיסית שכל המשוכלל מחברו מיטמא ומטמא מחברו, וככל שהחומר פשוט יותר כך הוא עלול פחות לקבל טומאה, כגון כלי אבנים וכלי אדמה. המדד לשכלול ולפשטות הוא מבחינת חומר הגלם שממנו עשוי הכלי וגם מבחינת מעורבות האדם ביצירת הכלי, האם הותיר את חומר הגלם כמות שהוא ורק נתן לו צורה, או שמא גם שינה את איכות החומר. בכלי אבן וגללים ואדמה חומר הגלם לא עבר עיבוד מלבד חקיקת הצורה ("הם מיסוד העפר בעצמו, והמלאכה לא חידשה דבר בהם בחומרם, זולתי התמונה". רלב"ג שם), בניגוד לחרס ומתכת, שמקורם באדמה אך עברו עיבוד בכבשן. כלי עץ ועור אמנם לא עברו תהליך דומה לזה של חרס ומתכת, אבל מראש חומר הגלם שלהם מפותח יותר, שמקורו מן הצומח והחי ולא מן הדומם.

מבין בעלי החיים, הדגים נחשבים בהלכה לצורת החיים הירודה ביותר. הבחנה זו מפורשת בגמ' בחולין עה ע"א, ש"דגים לא נפישא חיותיהו" (הדבר נאמר בהשוואה לבהמה, אבל מוכח שם שהוא הדין ביחס לכל בע"ח ששייך בו איסור טריפה, לרבות העוף). וכן בחולין כז ע"ב: "בהמה, שנבראת מן היבשה, הכשרה בשני סימנים. דגים, שנבראו מן המים, הכשרן בולא כלום. עוף, שנברא מן הרקק, הכשרו בסימן אחד", ופרש"י: "מן

הספרא שמיני פרשתא ט, ז: "פרט לעצמות העוף... לפי שלא ריבה אלא מין בהמה כעזים". אך לדעת הר"ש המיעוט "עזים" ממעט רק את מה שאינו "גדל בארץ", ע"ש היטב עם הגהת ר"ב בצלאל אשכנזי (מהדו' דעת אליהו עמ' קלב). רבי עקיבא בספרא שם לומד את דין כלי עצם מהפסוק "ונוגע בנבלתם יטמא", ומשמע מהלימוד ומהמו"מ שם שאין טומאה בעצמות השרצים הטהורים (ועיי"ש בראב"ד על עצם אדם), וזו ראייה לפירוש הרמב"ם, שלא כל מה שנברא בשני עצמותיו מק"ט.

9 כך דעת ר"ע בסוכה כג ע"א, ואפילו רבן גמליאל שחולק הוא משום שמצריך דירת קבע, אבל לדעה שהסוכה דירת עראי גדר העראי נקבע ע"פ היבשה.

10 בתו"ש (שמות כב אות ק) הציע לבאר לפ"ז גם את המכילתא שם: "כלים - להביא כלים", שצ"ל "כלי הים".

11 לביאורים רעיוניים לטהרת הגדל בים על דרך הרמז והסוד ראה כלי חמדה המובא להלן הערה 27.

היבשה – לפיכך יש לו חיות חזק ובריא". כך אפשר להבין מדוע הדגים אינם עולים למזבח כלל (ובברכות לה ע"א יש הוה-אמינא שמשום כך לא יתחייבו בברכת הנהנין, דהיינו שהעלייה למזבח מעידה על חשיבות המין). ובכמה דינים יש הבדל בין דגים לבהמה ועוף, כגון בשחיטה כנ"ל, בבשר בחלב (הבהמה אסורה מדאורייתא, העוף מדרבנן, והדגים כלל לא), ובאיסור דם.

לעניין טומאת אוכלין אין ספק שגם דבר הגדל בים מקבל טומאה, כמ"ש בעוקצין פ"ג מ"ח: "דגים מאימתי מקבלין טומאה...". וכן בנדה נ ע"א: "כל שחייב במעשרות מטמא טומאת אוכלין, ויש שמטמא טו"א ואינו חייב במעשרות... לאתויי בשר ודגים וביצים", וכן פסק הרמב"ם בהל' טו"א פ"ב ה"ו. ובחולין קיח ע"ב נאמר: "תלתא קראי כתיבי: 'על כל זרע זרוע אשר יזרע'. חד לשומר דזרעים, וחד לשומר דאילנות, אידך לשומר בשר וביצים ודגים", ומשמע שבדגים יש טו"א מדאורייתא¹². ברם, אין בכך סתירה לסברה זו שהים הוא מחוץ לתחומו של האדם. טומאת אוכלין איננה נובעת מטיבו של החומר, אלא מכך שהוא ראוי לאכילה, "מכל האוכל אשר יאכל" (ויקרא יא, לד), ולכן אין סברה לחלק בין אוכל שמקורו בים לאוכל שמקורו ביבשה. טומאת כלים, לעומת זאת, נובעת מטיבו של החומר, כפי שהתורה מפרטת: "מכל כלי עץ או בגד וכו', ולכן התורה לא התייחסה לחומר הגדל בים¹³. גם בהיבט של המקובל בעולם, דייג לאכילה הוא דבר נפוץ מאז ומעולם (בראשית א, כו, ט, ב, במדבר יא, ה, שם כב), מה שאין כן עשיית כלים מן הגדל בים.

נמצא, אפוא, שביסוד טהרת כלי הגדל בים עומדים כמה גורמים: הים בכללו נחשב מחוץ לתחום ישובו של האדם; עשיית הכלים ממנו היא דבר נדיר; הדגים עצמם נחשבים כבעל חיים פחות בחשיבותו; ועשיית הכלים מהעור והעצמות לא משנה מהותית את החומר אלא רק נותנת לו צורה.

12 בתו"כ בשמיני (פרשתא ד, א) נאמר: "אוציא את הדגים הגדילים בים, שאין בים מקבלי טומאה", וצ"ל שהכוונה שאין מטמאים טומאת נבלות ואין מקבלים טומאת כלים, ע"ש בפירוש הראב"ד. לשיטת הרמב"ם (הל' אבה"ט פ"ז ה"א) שאוכל אינו מטמא משקה מן התורה, וגם קי"ל שאוכל אינו מטמא אוכל מן התורה (שם), יש לשאול מה הנפק"מ מדאורייתא בטומאת אוכלין של דגים? הרי אינם מטמאים שום דבר מן התורה, ובשלמא בשאר אוכלין יש נפק"מ בטומאת עצמן בתרומה וקדשים, אבל דגים לא שייכים בתרומה וקדשים. גם בביאת מקדש אין איסור דאורייתא בהכנסת אוכל טמא, דומיא דכלי חרס (ערוכין קד ע"ב). אך נראה לענ"ד (ויתבאר במק"א א"ה) שכוונת הרמב"ם שטומאת אוכל למשקה אינה מפורשת בתורה, ולכן גדרה כדרבנן אע"פ שהיא נלמדת ב"ג מידות, ולפי זה הדגים הנטמאים מדאורייתא מטמאים מדאורייתא משקה תרומה וקודש.

13 מכאן תשובה לראיית הבית יצחק (י"ד ח"א סו"ס כז) שעץ הגדל בים מקבל טומאה מכך שמים מקבלים טומאה, הרי שרק בע"ח התמעטו. וזה אינו נכון, משום שאפילו דגים מקבלים טו"א, ורק לעניין טומאת כלים התחדש שהעשוי מן הגדל בים אינו מקבל טומאה.

המושג "גדל בארץ"

יש לברר מהי הנקודה המגדירה בגד או בעל חיים כלשהו כ"גדל בארץ": האם פירוש הדבר שהארץ היא סביבת המחיה והמגורים שלו; או שמא הארץ היא מקור היניקה שממנו הדבר גדל? על פי הפירוש הראשון, ה"ארץ" היא שטח היבשה, בניגוד לים, ככתוב: "ויקרא אלהים ליבשה ארץ" (בראשית א, 1); ואילו על פי הפירוש השני ה"ארץ" היא עפר הארץ, הקרקע. לשאלה זו עשויה להיות השלכה על יצור שיש הבדל בין סביבת חייו לבין מקורות יניקתו, כדלקמן. השלכה נוספת היא להבנת היקף הדין שדבר הגדל בים טהור: אם הנושא הוא מקור היניקה והצמיחה, דין דבר הגדל בים נאמר רק בחי ובצומח ולא בדומם. ואם הנושא הוא הסביבה בה החומר מצוי, אפשר שדין זה נאמר גם לגבי הדומם.

כמה ראיות להסבר הראשון, שהכוונה לסביבת החיים ולא למקור היניקה:

א. מצד הלשון, לכאורה המילה "גדל" מתייחסת לצמיחת הדבר והתפתחותו, ורומזת למקור המחיה. אולם מצאנו בלשון חז"ל את המונח "גדל" גם במובן של: "חי", "מתקיים"¹⁴. לפיכך נראה שלשון המשנה "בארץ", ולא "מן הארץ", מכרעת שהנושא הוא סביבת החיים ולא מקורם. וכך הכרחי לפרש במכילתא דרשב"י הנ"ל: "מה כסף מן הגדל בארץ", והרי הכסף אין "גידולו מן הארץ" במובן של צמיחה ויניקה (ראה פיה"מ במע"ש פ"א מ"ה, על המלח)¹⁵.

ב. שנינו בכלים פי"ז מי"ג: "כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה, דברי רבי עקיבא". בריחתו של הכלב ליבשה מתייחסת לסביבת המגורים ולא למקור המחיה, וכן הוכיח בתפא"י שם (בועז אות יא)¹⁶. הר"ש, כאמור, פירש שמשנה זו עוסקת

14 דוגמאות: "אין מגדלין כלבים ביישוב" (תוספתא ב"ק פ"ח ה"ז), והרי הדגש באיסור זה אינו על גידול כלב קטן והפיכתו לגדול אלא על עצם החזקתו שם. "רווק שגדל במדינה" (אבדר"ג נוסחא ב פל"ה). "יש לך בריות גדלות באויר" (חולין קכו ע"א). "עובדיה גדל בין שני רשעים, בין אחאב לאיזבל, ולא עשה כמעשיהם" (ספרי פנחס קלג).

15 לשון גידול "בארץ" מופיעה בדברי חז"ל רק בהקשר זה של הדרשה לטהר את הגדל בים, וכן במכילתא דרשב"י לגבי הכסף. לשון גידול "מן הארץ" מופיעה במקומות רבים, בדרך כלל גם למעט בעלי חיים (לעניין ברכות הנהנין, ברכות פ"ו מ"ג, ומצוות התלויות בארץ בפאה פ"א מ"ד ומעשרות פ"א מ"א, ולעניין אכילת פועל במלאכתו, ב"מ פ"ז מ"ב ותוספתא שם פ"ח ה"ז), ורק לעניין מעשר שני גם בעלי החיים בכלל "גדל מן הארץ" (ספרי ראה פיסקא קז, ועיין תוס' שבת עג ע"ב ד"ה מפרק). המושג "גידולי קרקע" מקביל ל"גידולו מן הארץ", עיין ברכות מ ע"ב, ערובין כז ע"ב בהשוואה לספרי ראה הנ"ל, וב"מ פט ע"א בהשוואה למשנה בב"מ הנ"ל.

16 ראה גם פירושו בכלים פכ"ז מ"א יכין אות יח, וצ"ב (ראה סי' ג הערה 41). מאידך כתב התפא"י בהקדמתו לטהרות "בקש דעת' אות מד: "בגד כולל כל אריג ולבדין הנעשה מהגדל בארץ... מיהו בגד משי, אף שאינו נעשה מהגדל מהארץ ממש, רק מרירי תולעים שמתפרנסין מעלי בראמבערין הגדלין מארץ, ג"כ הו"ל מהגדל מהארץ ומקט"ו". משמע שלדעתו "גדל בארץ" פירושו שמקור חייתו מהארץ, ולכן נזקק לטעם מיוחד לבאר את קבלת הטומאה במשי, שתולעי המשי אוכלים את עלי התות הגדל בארץ (וראה גם בפירושו בנגעים פ"א מ"ז, בועז אות ז); ומסתבר שבפירושו בכלים חזר בו, לאור ראייתו מכלב הים.

בהלכות כלים, שאם עשה כלי מכלב הים, כגון מעורו או עצמותיו, אינו מק"ט, ואילו הרמב"ם פירש שהמשנה עוסקת גם בטומאת נבלות, דהיינו שלר"ע נבלת כלב המים מטמאת. וכך התבאר בתו"כ (שמיני פרק ו,ה): "כל הולך - להביא... ואת כלב הים", ופירש הראב"ד ע"פ משנתנו שכלב הים התרבה מפני שהוא בורח ליבשה. הדבר מתקשר למימרת רבי עקיבא עצמו בחולין קכז ע"א (ובתו"כ שמיני פרשתא ה,ז): "ת"ר: 'הצב למינהו'... וכשהיה רבי עקיבא מגיע לפסוק זה אומר: מה רבו מעשיך ה'! יש לך בריות גדולות בים, ויש לך בריות גדולות ביבשה. שבים - אילמלי עולות ביבשה מיד מתות, שביבשה - אילמלי יורדות לים מיד מתות. יש לך בריות גדולות באור, ויש לך בריות גדולות באויר. שבאור - אילמלי עולות לאויר מיד מתות, שבאויר - אילמלי יורדות לאור מיד מתות, מה רבו מעשיך ה'". ובתו"כ הסיום: "מקום חייו של זה - מיתתו של זה, ומקום חייו של זה - מיתתו של זה, מה רבו...". דהיינו, רבי עקיבא בעיונו בטומאת שרצים ונבלות בחן את סביבת חייהם וקבע את דינם לפי יכולתם לשרוד במקום מסוים, ולפי זה קבע גם את דין הכלים הנעשים מהם. אכן, מצאנו לרבי עקיבא עצמו שקישר בין טומאת נבלות לבין טומאת הכלים, בתו"כ (שמיני פרשתא ט,ז): "ר' עקיבא אומר: 'ונוגע בנבלתם יטמא' - לרבות כלי עצם. והלא דין הוא: מה אם העץ, שאביו טהור, כלים הנעשים ממנו מקבלים טומאה; העצם, שאביו טמא, אינו דין שיהו כלים הנעשים ממנו מקבלים טומאה? לא... ת"ל 'ונוגע בנבלתם יטמא', לרבות כלי עצם". הן הדרשה מדין הנבילה לדין הכלים והן הק"ו מ"אביו טמא", דהיינו טומאת הנבילות (עיין ראב"ד), מלמדים על שייכות הדברים זה לזה¹⁷. מתברר, אפוא, שרבי עקיבא תולה את טומאת הכלים בשאלה האם נוצרו ממקור שיכול לעלות ליבשה, ולא ביניקה מהיבשה.

אלא שראיה זו מרבי עקיבא תלויה בשאלה האם דבריו שנויים במחלוקת ומה טעם החולקים עליו. הרמב"ם בפיה"מ פסק כמותו לגבי כלב הים, וכן הרע"ב, ואילו במשנה תורה לא הביא את דבריו¹⁸. נראה שהרמב"ם חזר בו ופירש שדעת ר"ע שנויה במחלוקת, מאחר שבמקומות אחרים שהוזכר דין בעלי החיים שבים לא הוציאו חז"ל מן הכלל את כלב הים (תוס' יו"ט כלים פ"י מ"א)¹⁹. טעם אחר: הרמב"ם למד מהמשנה (פ"ז מ"ד) המטהרת את העופות, למרות שהם מגיעים גם לארץ, שהיא חולקת על סברת רבי עקיבא, ולדעתה גם מי שמסוגל לשהות בארץ אינו נחשב "גדל בארץ"

17 בהמשך הובאה דרשת ר' ישמעאל בן ריב"ב לטמא כלי עצם מ"וכל מעשה עזים" (במדבר לא,ב) המובאת בחולין כה ע"ב.

18 עיין הל' כלים פ"א ה"ג ובמל"מ, הל' טו"מ פ"ו ה"א ובמעשה רוקח. בהל' מאכלות אסורות פ"ב ה"ב מנה הרמב"ם את כלב הים בין שרצי המים, לכאורה לשיטתו דלא כר"ע, אבל ייתכן שלענין מאכלות אסורות הכל מודים בזה, עיין רד"ל על הפרדר"א פ"ט אות ו.

19 ועיין כלים פ"ז מ"ד בתוס' יו"ט ובמשא"ח ותפ"א, ובערוה"ש סי' קפה ס"ו.

(סד"ט כלים קעה,א ואחיעזר ח"ג סי' סו,ד)²⁰. במה נחלקו? המשא"ח מפרש שמחלוקתם נעוצה בנקודה זו בדיוק: לדעת חכמים "גדל בארץ" הוא מה שמקור חיותו מן הארץ, ואילו לר"ע הקובע הוא מקום הילוכו. לענ"ד אין זה מוכרח, והפשוט יותר שגם לדעת חכמים "גדל בארץ" הוא מקום הילוכו, אלא שהם הולכים לפי מדורו העיקרי, וכן משמע ביד דוד. דיון זה נצרך בדעת הרמב"ם, אך הסמ"ג (עשין רמד) הביא את דברי הספרא שיש טומאת נבלות בכלב הים, ומשמע שנקט להלכה כדעת ר"ע, וכן משמע בראשונים נוספים שדין כלב הים מוסכם²¹.

ג. ראה נוספת ש"גדל בארץ" הוא סביבת המגורים ולא מקור המחיה מן התוספתא בכלים (ב"מ פ"ז ה"ד): "חיבר להן מן הגדל בארץ... אפילו כלי גללים כלי אבנים וכלי אדמה", ומשמע שהאבנים והאדמה נחשבות כ"גדל בארץ", אע"פ שאינם אלא מצויים בתוכה ולא גדלים ממנה (וכן הוכיח ב"שערי טהרה", שטרן, סי' טז); אך הדבר תלוי בפירושים שונים שנאמרו בתוספתא זו²².

ד. עוד מצאנו בתוספתא (שם ה"ה): "העושה כלים מעצמות העופות - טהורין. חיבר להן מן הגדל בארץ... טמא", ומשמע שהעופות אינם "גדל בארץ"²³. הר"ש (פי"ז מ"ד) אף כתב שהעופות התמעטו יחד עם הדגים באותה דרשה מההיקש לבגד, ומכאן שאף הם אינם "גדל בארץ". כאן בוודאי אין הכוונה למקור המחיה, שהרי העופות ניזונים מהגדל בארץ (עיין ערוכין כח ע"א, שהעופות הם "גידולי קרקע"), אלא לסביבת המגורים²⁴.

20 אולם התפא"י (מ"ג) ביאר שהנקודה ב"בורח ליבשה" איננה שהייה גרידא, אלא שהמקום שאליו בעל החיים בורח כדי להינצל חשוב יותר להגדיר את מהותו (וכן ביאר על דרך החסידות ר' צדוק, הקדמת אור זרוע לצדיק, אות ב). לפי שיקול זה אין לדמות את העוף לכלב הים, שהרי דרכו של העוף לברוח לאוויר.

21 בספר המצוות לרבי חפץ בן יצליח (עמ' 266, 271) כתב במפורש שנבלת כלב הים מטמאת וכן כלי העשוי מעורו מק"ט. ולשון הראב"ד בפירושו לתו"כ שמיני פרק ו, ה: "כלב הים מטמא מפני שהוא בורח ליבשה והכי איתא במשנת כלים...". ולא "ור"ע היא", ומשמע שהבין שאין מחלוקת בזה. גם האגודה בכלים פי"ז סתם: "כל שבים טהור חוץ מכלב המים".

22 ראה סי' ט (עמ' 316), פירושי החס"ד וביאור הגר"א, לפיהם מתבאר שכלי האבנים וכו' נחשבים כגדל בארץ. לעומת זאת לפי הסד"ט כלי האבנים וכו' הוזכרו רק כחומר המחבר בין הגדל בים לגדל בארץ, ופירוש זה נלע"ד נוח יותר בלשון התוספתא, עי"ש.

23 הרמב"ם (הל' כלים פ"א הל' ב-ד) פסק שעור העוף ועצמותיו טהורים לגמרי, ולא התחדש בהם דין זה שחיבור כלשהו מן הגדל בארץ מטמא, ועיין בחס"ד ובערוה"ש סי' קפה ס"ח על השמטת התוספתא. הכרעת הרמב"ם צ"ב גם מסברה, לפי מה שהתבאר שיש קשר בין טומאת נבלות לטומאת כלים, שהרי בטומאת נבלות העוף חמור מן הדגים, שנבלת עוף טהור מטמאת בבית הבליעה.

24 בסד"ט (כלים קעה,א) ביאר את הר"ש אחרת, ש"גדל בארץ" פירושו שנברא מן הארץ: הצומח ובעלי החיים היבשתיים נבראו מהארץ (בראשית א, יב, ושם כד), ואילו בעלי החיים שבים נבראו מן המים (שם כא), והעוף נברא "מן הרקק", תערובת מים ואדמה (ערוכין כח ע"א וחולין כז ע"ב). לענ"ד פירוש זה אינו מתיישב בלשון "גדל בארץ", וגם קשה להעמיס זאת בדברי רבי עקיבא, שבריחת כלב הים היא סימן למקום שממנו נוצר. החזו"א (כלים סי' כג סק"ג) הציע גם הוא שהמקור לטהרת העוף הוא בריאתו מן הרקק, אבל משמע מדבריו שלא פירש כך את המושג "גדל בארץ" שנאמר בדרשה לגבי דג, אלא שזהו לימוד נפרד מבגד לעניין עוף.

ה. שיטת הרמב"ם בעניין זה טעונה בירור. בפיה"מ בנגעים פ"א מ"א, בעניין הלימוד בתור"כ למעט עורות בע"ח שבים מטומאת נגעים, כתב הרמב"ם: "ואל תתמה על אמרם בצמר שהוא מן הגדל בארץ, לפי שאין בעלי חיים מתהווין אלא מן הצומח". מכאן מבואר שהרמב"ם פירש את "מן הגדל בארץ" במובן של מקור המחיה, ולא במובן של שטח המחיה, ולכן התקשה בשאלה מדוע הצמר מוגדר "גדל בארץ". למרות זאת, משמע שהרמב"ם נקט להלכה שעפר הארץ נחשב "גדל בארץ". מלשונו בהלכותיו מתבאר שכל כלי העשוי מן הגדל בים טהור, בין בגד ובין שאר כל מיני הכלים. בהל' כלים פ"א ה"ג פסק, אחרי שמנה את שבעת מיני הכלים המקבלים טומאה: "כלים העשויין מעצמות חיה שבים ומעורה טהורים. וכל שבים טהור ואין מקבל טומאה מן הטומאות ולא טומאת מדרס. אף האורג בגד מצמר הגדל בים אינו מקבל טומאה, שנאמר 'או בגד או עור', מפי השמועה למדו: מה בגד מן הגדל בארץ אף עור מן הגדל בארץ"²⁵. ממהלך דבריו משמע שרצונו לומר שסייג זה נוהג בכל שבעת המינים הללו לו יצוייר בהם, ובפועל הדין מתממש בעצמות ועור ובגד. יותר ברור הדבר מהל' טו"מ פ"ו ה"א, שם כתב: "עצמות הדג ועורו, העושה מהן כלים אינן מקבלין טומאה כלל, לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, וכן ירוקה שעל פני המים וכיוצא בה, שכל מה שבים טהור כמו שיתבאר בהלכות כלים". מדבריו כאן מתברר שגם העץ הימי נכלל בדין זה (וראה עוד להלן), אע"פ שלא הזכיר זאת במפורש בהלכות כלים. מכאן מתבאר כוונתו בהלכות כלים, שבאופן עקרוני הבחנה זו בין הים ליבשה נוהגת בכל מיני הכלים, אלא שהיא מתממשת בפועל רק בחלקם, כי בחלק מחומרי הכלים (כגון חרס ומתכת) אין סוג יחודי הגדל בים. ממילא, אם נחשיב את עפר הארץ כ"אינו גדל בארץ" לא יובן כיצד כלי חרס ומתכת וזכוכית מקבלים טומאה, שהרי הם באים מעפר הארץ ולא מהחי והצומח. על כרחנו צריך לומר שגם הדומם שביבשה הוא בכלל "גדל בארץ"²⁶.

25 הגרסה הרווחת בדבריו היא: "מה בגד מן הגדל בארץ אף עור מן הגדל בארץ", אבל בחלק מכת"י התימניים הנוסח: "מה בגד מן הגדל מן הארץ" (עיין בשינו"ס במהדורת פרנקל), ובמהדורת הרב קאפח: "מה בגד מן הגדל מן הארץ", והנוסח "מן הארץ" מתאים לפירושו בנגעים. ברם, ע"פ כל הנוסחאות ברמב"ם המשך ההלכה הוא: "אף עור מן הגדל בארץ", ולא "הגדל מן הארץ", וא"כ הלימוד יוצא תמוה ע"פ גירסה זו. ועוד, שגם בפירושו בנגעים הביא הרמב"ם את התור"כ כפי שהוא לפנינו: "מן הגדל בארץ", וכן בפיה"מ בכלים פ"א מ"א ופי"ז מ"ג. לפיכך נראה שהעיקר כגירסה המקובלת ברמב"ם, ואין בה הכרע על פירוש "הגדל בארץ".

26 וכן הוכיח בספר 'חזקת טהרה' (לרב יחזקאל ראטה, יו"ד סי' קצ, דרך ישרה אות יב ד"ה אח"כ התבוננתי). אמנם בשו"ת להורות נתן (ח"ב סי' ד) השיב עליו, שאין כל ראייה ממתכת, מפני שלעניין טומאת כלים לא בעינן גדל בארץ אלא בבגדים דווקא (וראה מעין זה במאמר מאת הרב אלחנן גרינבלט בקובץ 'בקש תורה - שו"ע', סי' קלב ענף ג באריכות, בפרט בעמ' שלט, שאין ראייה ממתכת מפני שזהו דין מיוחד בתורה). אך מהרמב"ם משמע לענ"ד כאמור שדין אחד לבגדים ולכל הכלים.

פרק ב: עץ הגדל בים

יש לברר האם גם עץ הגדל בים הופקע מטומאה, ומצאנו שנחלקו האחרונים בדבר²⁷. נציע כמה שיקולים לכאן ולכאן בספק זה: דרשת התו"כ (שמיני פרשת ו, ט-י) הנ"ל מתייחסת במפורש רק לעור הדג: "עור - יכול אף עורות שבים יהו טמאים? ... ת"ל 'בגד', מה בגד מין הגדל בארץ אף עור מין הגדל בארץ". אולם לכאורה הדעת נותנת שכשם שהעור הוקש לבגד כך גם העץ, שהוזכר באותו פסוק. ואין לומר שדווקא העור הוקש לבגד משום שהוא סמוך לו בפסוק, שהרי מצינו בעניין פשוטי הכלים וכלים הבאים במידה שהעץ הוקש לשק (שבת קכג ע"ב וחגיגה כו ע"ב), אע"פ שהעץ נכתב ראשון והשק אחרון²⁸. גם מבחינת הסברות שביסוד הדין: היות הים מחוץ לעולמו של האדם וכן פשטות החומר והטיפול בו, נראה שאין מקום לחלק בין עור הדג ועצמותיו לבין צמחי הים.

27 רוב האחרונים טיהרו: משא"ח כלים פ"ז מ"ג ואהלות פ"ט מ"א; עזרת כהנים, שמיני פרק ז, ט (תוספות העורה דף ע"א); כלי חמדה, פרשת בראשית אות ב ובקו"א בסוף ח"ג (נדפסו יחדיו במהדור' מכוון אבני שהם בראשית עמ' ט-יא); שו"ת משפט כהן סי' קכד; שו"ת חבלים בנעמיים (ח"ג יו"ד סי' ס עמ' 117) ושו"ת שאילת שלמה (ורטהיימר, ח"א סי' יז). וכן משמע באליהו רבא כלים פ"ל מ"ד מ"ד בביאורו ל"אשריך כלים": "שהעולם נחלק לשלשה: שמיים ארץ וימים, והארץ נקראת 'כל', שכוללת כל הבריות וכל הצמחים וכל הדוממים, וכל שבארץ הן טמאין. וימים' כולל כל הטהרות, שכל שבים טהור", ומשמע: אף הצמחים והדוממים שבו. לעומתם, בשו"ת בית יצחק (יו"ד ח"א סו"ס כז) נקט שהצומח בים טמא (לראיותיו ותשובות להן ראה בהערות 6, 13, 28, 31) וכן במקור ברוך (גינצבורג, ח"א סי' יד, עמ' 62). בסד"ט (כלים קלד, א) חילק בין צמח הגדל על פני המים, שטהור, לבין צמח הגדל בקרקעית הים, שטמא, וראה להלן דיון בשיטתו.

בתפארת ישראל יש סתירה בזה: בפ"ג מ"ו כתב שצמח ימי המחובר לקרקעית הים נחשב כגדל בארץ, כדעת הסד"ט, אך ציין שדעת אביו (ר' גדליה ליפשיץ, כנראה בספרו 'משנת כסף' שלא נדפס, ראה בהקדמת התפא"ר) לטהרו. אולם בפ"ג מ"ז (יכין אות קג) כתב שגם עצים ועשבים וצמר הגדלים בקרקעית הים טהורים, וכן משמע בהקדמתו לטהרות 'יבקש דעת' אות מד. בישועות מלכו (כלים פ"א ה"ג, הובא גם בסד"ט כלים קלד) צידד שצמח הגדל בים טהור, אלא שלבסוף הסתפק בדבר; ולא כמובא בשמו בכלי חמדה הנ"ל לטמא.

28 הבית יצחק הנ"ל סובר כאמור שעץ הגדל בים מקבל טומאה, והוכיח זאת מדרשת התו"כ, שלמד למעט את העורות של ים דווקא מהבגד, ולא מעץ הכתוב ברישא דקרא. ראייה זו אינה מובנת, כי מזה יש ללמוד רק שסתם "עץ" משמעו גם עץ הגדל בים, ולכן אי אפשר להוכיח מ"עץ" שדווקא הגדל ביבשה מק"ט, ורק מ"בגד" אפשר להוכיח, כי צמר ופשתים ישנם רק ביבשה. אולם אין זה אומר שלהלכה עץ הגדל בים מק"ט. הרי גם "עור" סתמא אין לו משמעות של עור מבע"ח יבשתי דווקא, ולכן הוצרכנו ללימוד מבגד (כדברי הר"ש בכלים פ"ז מ"ד), ואחרי הלימוד שמענו שמדובר רק בעור של בע"ח יבשתי, ואפשר שהוא הדין לעץ.

לעומתו, הכלי חמדה (שם) מוכיח לאידך גיסא, שהצומח הימי אינו מק"ט, מדרשת התו"כ "מה בגד מן הגדל בארץ", דהיינו צמר ופשתים, והפשתים הם מן הצומח, ושמע מינה שהצומח הימי אינו מק"ט. ואף זה תמוה, כי אמנם יוצא מן התו"כ שהצומח הימי אינו בכלל "בגד", אבל זה נובע מכך שגם ביבשה רק צמר ופשתים נחשבים כבגד, וכנ"ל הערה 1. כוונת התו"כ לומר שכשם שסתם "בגד" אינו אלא מדברים שביבשה כך גם כלי עור אינו אלא מדברים שביבשה, אך אנו דנים האם גם כלי עץ אינו אלא מעץ שביבשה.

מאידך, יש מקום לבעל הדין לחלוק: טהרת דבר הגדל בים היא בבחינת "חידוש הוא, ואין לך בו אלא חידושו", כפי שנאמר בתוספתא (כלים ב"מ פ"ז ה"ד): "העושה כלים מן הגדל בים – (טמאין) [טהורים], חיבר להם מן הגדל בארץ כדרך חיבורן לטומאה... טמא... רבי יהודה אומר: כלים²⁹ ראויים לטומאה וטיהרום, לכשתמצא להן עילה יהיו טמאים". מכיוון שכך יש לומר, שמכיוון שבטומאת נבלות מצאנו שהתורה חילקה בין בעלי החיים שבים לבין אלו שביבשה, ולא טימאה אלא את בעלי החיים אשר על הארץ (ויקרא יא, כו-כט), אנו מחלקים גם בטומאת כלים בדברים הבאים מן החי: עור, עצמות ואף צמר. אולם בצמחים, שאין בהם טומאת נבלות ולא מצאנו בהם דוגמה שהתורה טיהרה, אין לנו ראייה לטהר את הכלים הנעשים מצמחי הים, ולכן אין להקיש את העץ לבגד לעניין זה. חיזוק לצד שלפיו צמחי הים לא נכללו בחידוש זה, מכך שהמדרש סובר בתחילה ללמוד את הדין מפרשת נגעים: "מה נגעים פטר בהם עורות של ים אף שרצים יפטור בהם עורות של ים", ולא להזדקק להיקש מבגד לעור. והרי בטומאת נגעים התמעט רק העור של ים, ולא העץ, שאינו שייך לטומאת נגעים כלל (פרט לפשתן, שקיים רק ביבשה). משמע, אפוא, שהדין נוהג בבעלי החיים בלבד. ובדוחק י"ל שהתור"כ מתייחס לעור בלבד משום שבמציאות ידוע על עור דגים, ואילו עץ הגדל בים לא היה בשימוש רווח כחומר גלם לכלים. ומכיוון שהמדרש לא ראה צורך מעשי בלימוד לגבי עץ, לכן סבר בהוה-אמינא להסתפק בלימוד מטומאת נגעים. עוד ייתכן לומר, שהלימוד מצמר ופשתן בנגעים ממעט מטומאה לא רק את העורות אלא גם צמחי מים שעשויים היו להיחשב כמעין פשתן, כפי שהירושלמי (שבת פ"ב ה"א) מכנה את "ירוקה שעל פני המים" "כיתן דמוי", פשתן המים.

שיטת הרמב"ם

דעת הרמב"ם, כאמור, ש"כל שבים טהור" ללא שום סייג, וכל כלי העשוי מחומר גלם הגדל בים הרי זה טהור. אביא שוב את לשונו בהל' כלים פ"א ה"ג: "כלים העשוין מעצמות חיה שבים ומעורה טהורים. וכל שבים טהור ואין מקבל טומאה מן הטומאות ולא טומאת מדרס. אף האורג בגד מצמר הגדל בים אינו מקבל טומאה, שנאמר 'או בגד או עור', מפי השמועה למדו: מה בגד מן הגדל בארץ אף עור מן הגדל בארץ". ובפרט בהל' טו"מ פ"ו ה"א: "עצמות הדג ועורו, העושה מהן כלים אינן מקבלין טומאה כלל, לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, וכן ירוקה שעל פני המים וכיוצא בה, שכל מה שבים טהור כמו שיתבאר בהלכות כלים³⁰. לפיכך העושה אהל מעור הדג או מצמר שגדל בים,

29 בתו"ש שמות כב אות קנ הציע להגיה: "כלי ים".

30 פשטם של דברים שדין ירוקה שעל פני המים, שהוא צמח ימי, נכלל בדין דבר הגדל בים, כמ"ש הכס"מ: "ומה שכתב וכן ירוקה שעל פני המים, למד כן ממה ששנינו כל שבים טהור". וב"טעם ודעת' (שעה"צ סק"ח) נדחק לפרש ברמב"ם שהוא מטעם אחר, שקיים להו לרבנן שעץ הים אינו בגדר "עץ", וכן לגבי צמר הגדל בים. מלבד הדוחק בלשון הרמב"ם, לא הבנתי מה הועיל לגבי צמר, שהרי גם אם אינו צמר, לכאורה בגד העשוי ממנו לא גרע משאר מינים שהתרכו לטומאה. גם בהקשר הנדון

אין עצמו של אהל זה מקבל טומאה, אע"פ שמביא את הטומאה לכל אשר יהיה תחתיו כשאר אהלים". וכן בפיה"מ בכלים פי"ז מי"ג: "שלא גזר ה' טומאה על שום דבר ממה שבמים"³¹.

בעניין "צמר הגדל בים" שהזכיר הרמב"ם נחלקו אחרונים: במקור ברוך (גינצבורג, ח"א סי' יד, עמ' 62) כתב שכוונתו לצמר בעל חיים ימי, וכן משמע במשא"ח נגעים פי"א מ"א. אכן, מצאנו בלשון חז"ל "צמר" מבע"ח ימי, בתוספתא שבת פ"ט ה"ג: "המוציא מצמר גפן, וצמר כלך, מצמר גמלים, ומצמר ארנבים, ומצמר חיה שבים", וכן ברמב"ם בהל' שבת פי"ח הי"ג: "וצמר גמלים וארנבים וחיה שבים"³². לעומת זאת בשו"ת משפט כהן סי' קכד ביאר שכוונת הרמב"ם לצמח, כמו "צמר גפן", והביא דוגמה ללשון זו מהגמ' בשבת כ ע"ב: "בעמרניתא דאית ביה" בארוז, וברמב"ם בהל' שבת פ"ה ה"ה: "צמר הארוז". וראה פיה"מ שבת פ"ב מ"א: "לכש - הצמר"³³ המתהווה בעצי הארוז... פתילת האדן - צמר מתהווה במין ממיני העשבים... ירוקה שעל פני המים - צמר מתהווה בצלעי האניות"³⁴. וכך הבין בשו"ת חבלים בנעימים (ח"ג יו"ד סי' ס עמ' 117), ותמה על מי שעלה בדעתו לטמא צמח הגדל בים.

לענ"ד, הלשון "צמר הגדל בים", ולא "צמר חיה שבים", נוטה לפירושו הראי"ה. כמו כן משמע להדיא בהל' טו"מ פ"ו ה"א הנ"ל, שם הרמב"ם מקביל בין "ירוקה שעל פני המים" ל"צמר הגדל בים". לפיכך יש להסיק שהרמב"ם טיהר גם צמח הגדל בים. ראשונים אחרים שדנו על טהרת דבר הגדל בים הזכירו את העור והעצמות (כגון רש"י בשבת קח ע"א ד"ה והתנן והמאירי שם, ר"ש בכלים פי"ז מי"ד והרא"ש שם מי"ג), ולא מצאתי בדבריהם גילוי מפורש האם הדין רחב יותר מזה, אף לא לגבי בגד מדבר הגדל בים. מכל מקום, דברי הרמב"ם בעניין בגד התקבלו ברוב ככל האחרונים ללא פקפוק.³⁵

ברמב"ם כאן, טומאת אהלים, משמע ברמב"ם שאין חילוק בין צמר רחלים לשאר המינים, ראה בטעם ודעת פ"ה הי"ב, בה"ל ד"ה כשהיה ולעיל סי' ג עמ' 126.

31 אמנם בתחילת דבריו שם כתב הרמב"ם: "כבר קדם לנו בעשירי ממסכתא זו שעצמות חיות הים ועורותיהן אם נעשו מהן כלים אינן מתטמאין", וניתן להבין ממשפט זה שרק בעור ועצמות עסקינן, אולם הסיפא מוכיחה שהרמב"ם כתב כך רק משום שבמשנה שם הוזכרו עור ועצמות. הבית יצחק הנ"ל למד מן הרישא בפיה"מ כשיטתו שהצומח הגדל בים מק"ט, אבל לפניו היה התרגום הישן, ושם כתוב בהמשך: "לפי שלא חייב ה' טומאה על דבר מימי", ויש לפרש משפט זה בדוחק גם כדבריו. אולם בתרגום הרב קאפח: "לפי שלא גזר ה' טומאה על שום דבר ממה שבמים", ובמהדור' המאור: "ממה שבמימות", ומשפט זה אינו סובל את פירושו.

32 משערים שהכוונה לסיבים מ'מניפנית אצילה', צדפה שהיה מקובל להפיק ממנה מעין משי יוקרתית, והוא ה"פיון" בכלאים פ"ט מ"ז. ראה במאמרו של זהר עמר 'צמר חיה שבים' ב'מחקרי גבעה' תשעו-תשעז עמ' 115-122.

33 בערבית: אלצוף, השווה שם פ"ד משנה א-ב.

34 ראה גם הל' כלאים פ"י ה"א על הכלך ולהלן הערה 59 על הספוג.

35 כגון במל"מ כלים פכ"ג ה"ד; תפא"י, 'יבקש דעת' אות מד; חזו"א כלים סי' לב סק"ז; וראה בכל

”כל שבים טהור”

במשנה בכלים פ”י מ”א נאמר: “אלו כלים מצילין בצמיד פתיל... ועצמות הדג ועורו ועצמות חיה שבים ועורה, וכלי עץ הטהורים...”. מן הגדלים בים נזכרו כאן רק עצמות ועור של בעלי החיים הימיים, ואילו “כלי עץ הטהורים” אינם כלי עץ הגדל בים, אלא פשוטי כלי עץ או כלים הבאים במידה (רמב”ם ור”ש).

אולם בפ”ז מ”ג שנינו: “כל שבים טהור חוץ מכלב המים, מפני שהוא בורח ליבשה, דברי רבי עקיבא. העושה כלים מן הגדל בים וחיבר להם מן הגדל בארץ, אפילו חוט אפילו משיחה, דבר שהוא מקבל טומאה, טמא”. מסתימת המשנה משמע שגם כלי מעץ הגדל בים אינו מקבל טומאה.

גם סידורה של מסכת כלים מצביע על כך שמשנה זו עוסקת אף בכלי עץ. באופן כללי המסכת מסודרת ע”פ חומר הגלם של הכלים: פרק א הוא הקדמה כללית לטהרות, אחריה באים דיני כלי חרס (פרקים ב-י), ואחריהם כלי מתכת (פרקים יא-יד). פרק טו פותח: “כלי עץ, כלי עור, כלי עצם, כלי זכוכית, פשוטיהן טהורים ומקבליהן טמאים”, ומכאן ואילך ישנה ערבוביה מסוימת: פרק טו עוסק בכלי עץ, וכך פרק טז משניות א-ג. משנה ד פותחת: “כלי עור מאימתי מקבלין טומאה”, ועד סוף פרק טז מדובר על כלי עור. פרק יז פותח: “כל כלי בעלי בתים שיעורן ברמונים”, ומדובר – גם או רק – על כלי עץ³⁶.

האחרונים הנ”ל הערה 27. זאת, למרות שאפשר היה לומר שדברי התו”כ “מה בגד מן הגדל בארץ” הן הנחה מעשית ולא קביעה הלכתית, כנ”ל הערה 1. הרב לוי יצחק הלפרין (שו”ת מעשה חושב ח”ז עמ’ ריז) העיר על כך, שאולי שאר הראשונים חלוקים בזה על הרמב”ם, והוסיף, שהלימוד מבגד לעור לא מלמד בהכרח שגם הבגד עצמו אינו אלא מן הגדל בים. דוגמה לכך הביא מגיטין מה ע”ב, שם הגמ’ לומדת מ”וקשרתם... וכתבתם” שכשם שנשים אינם בקשירה כך הן פסולות לכתובת סת”ם, ואעפ”כ הדעה המקובלת בהלכה שנשים כשרות לקשירת התפילין על האיש (ראה הג”מ הל’ ציצית פ”א הי”ב אות ט). יש להוסיף שכיו”ב מצאנו בתוס’ (שבת כח ע”א ד”ה אלא) לגבי עור, שביארו את ההו”א שרק עור טהור מק”ט מפני שהוקש לשק, והשק הסתמי הוא רק מבהמה טהורה. ואעפ”כ שמ”א או שק” התרבה גם שק משער חזיר, “הוה אמינא דלא הוקשה עור אלא למשמעות דשק, דהיינו של עזים, ולא הוקש למאי דמרבי בשק”, ולכן נזקקנו לריבוי “או עור” לרבות עור בהמה טמאה. א”כ יש מקום לומר גם כאן: המשמעות היסודית של “בגד” היא מהגדל בארץ, ולכן העור שהוקש לבגד אינו אלא מהגדל בארץ, ואעפ”כ “או בגד” מרבה בגד מן הגדל בים. ראה גם בשו”ת אז נדברו הנ”ל הערה 1, שר”ל בדעת הרמב”ם שלא טיהר כל בגד הגדל בים אלא רק חומר שאין דרכו לעשות ממנו בגד.

36 רש”י בכמה מקומות פירש שמדובר על כלי עץ, ונראה מדבריו שלמד זאת מהקשר הפרקים, כפי שכתב בשבת צו ע”א ד”ה הרי הוא: “והא דתנן כלי בעלי בתים שיעורן כרמונים, גבי כלי עץ תנינן לה במסכת כלים”, וכן שם קיב ע”ב ד”ה כל כלי וערובין כד ע”א ד”ה כל כלי. וכן בתוס’ בברכות מא ע”א ד”ה כלי ובמקבילות, וביתר ביאור בתוס’ הרא”ש שם: “המשנה מיתניא במסכת כלים גבי בבא דכלי עץ”, ובראב”ד בהל’ כלים פ”ד ה”ט. אולם כמה מפרשים הרחיבו את היריעה. ר”ח בשבת צו ע”א (נדפס צו ע”א) כתב: “במשנה לא מצינו בכלי חרס שיעורן כרמונים... ולענין כלי עץ או כלי עור או כיצא בו הא דתנן כל כלי בעלי בתים שיעורן כרמונים”. כמו כן ברמב”ם (הל’ כלים פ”ו ה”ב): “כמה שיעור השבר שישבר כלי עץ או כלי עצם ויהיה טהור? כל כלי בעלי בתים שיעורן כרמונים”

משנה ב עוסקת בכלי עור (חמת) ועץ (בית קערות). המשך הפרק עוסק בשיעורים באופן כללי, מהו שיעור הרימון, כביצה, כגרוגרת, וכדומה. משנה יג חוזרת לדיני הכלים, ואומרת: "כל שבים טהור..."³⁷, ומשנה טו: "העושה כלי קיבול מכל מקום טמא" ביחס לכלי עץ ועור, כמפורט בדוגמאות שבהמשך המשנה (עור המצה, אגוז, ועל הנייר ראה להלן סי' ז). מסקירה זו מתברר שכלי חרס וכלי מתכת, בגלל דיניהם המיוחדים, הופרדו בצורה ברורה משאר הכלים, ואילו דיני כלי עץ וכלי עור, הדומים זה לזה, נאמרו בערבוביה. מסתבר, אם כן, שהמשנה על "כל שבים" עוסקת בין בכלי עץ ובין בכלי עור, כמו משנה טו שאחריה (אבל אין ללמוד ממנה לעניין בגדים, שדיניהם הופרדו לפרקים כז-כט). מסקנה זו מסתימת המשנה עולה גם מסתימת התוספתא בכלים ב"מ פ"ז ה"ד: "העושה כלים מן הגדל בים (טמאין) [טהורים]"³⁷.

ובדוחק יש לדחות, שהמשנה והתוספתא נאמרו בבית המדרש לעניין עור בלבד, ורק עליו נאמר בסתמא ש"כל שבים טהור" והעושה כלים מן הגדל בארץ טהורים, ואח"כ נקבעו במשנה במנותק מההקשר, באופן שניתן להבין שהן עוסקות גם בכלי עץ.

שיטת הסדרי טהרות

בספר סדרי טהרות (כלים פ"ג מ"ו, קלד, א) חידש שאמנם הדין שהגדל בים טהור נאמר לא רק על בעלי חיים אלא על כלל הדברים המצויים בים, אולם עץ הגדל בקרקעית הים נחשב לגדל בארץ, והעובדה שהוא מכוסה במים אינה עילה לטהר אותו. בכך הסביר את המשנה בכלים שם שממנה ניתן להבין שאלמוג מקבל טומאה, דהיינו מפני שהוא בקרקע הים³⁸. עניינו של האלמוג וראיית הסד"ט ממנו יידונו בפרק הבא, אך על עיקר סברתו יש להשיב לענ"ד מכמה צדדים:

(ואיני מבין כיצד ניתן לשער כלי עצם במוציא רימון, הרי העצמות קטנות בהרבה, וראה ידיים פ"ד מ"ו: "שלא יעשה אדם עצמות אביו ואמו תרוודות"; ושמה עצם הגולגולת ראויה לכך, או קרניים). וכיו"ב כתב הריטב"א (שבת קיב ע"ב וסוכה ו ע"א) שמשנה זו עוסקת בכלי שטף, בניגוד לכלי חרס. גם רש"י עצמו במנחות לז ע"ב ד"ה כל חמתות וחולין קלח ע"א ד"ה תפרה הזכיר שיעור רימון לגבי חמת של עור. ובמשא"ח: "בכלי עץ ועצים דאיירי בהו בהני פרקי", וצ"ל "ועצם" (כפי שמופיע במהדור"ק שלו, תרמ"ב), ובתפא"י (יכין אות ב) העמידה בעץ עור ועצם. מכל מקום, לכו"ע מדובר לפחות גם בשל עץ.

³⁷ במשפט כהן סי' קכד כתב שמן המשנה "כל שבים טהור חוץ מכלב המים" אין להוכיח שהכל טהור, כי ממה שאמרה "חוץ מכלב המים" ניתן להבין שמדוברת בבע"ח דווקא, אבל מסתימת התוספתא יש ללמוד כך.

³⁸ וקדמו בקצרה התפא"י בכלים שם אות נג. הוא מוכיח סברה זו מכך שבוודאי כלי הנעשה ממתכת או טיט שבים מקבל טומאה, ושמע מינה שמה שבקרקע הים מקבל טומאה. על ראייה זו יש להשיב, שאם אותו חומר עצמו מצוי בים – אין זה מין בפני עצמו, ואין טעם לטהרו בגלל שהוא נדלה מהים, אבל עץ מיוחד, שטבעו לגדול דווקא בים ואינו עשוי לגדול ביבשה, אפשר שאינו מק"ט. ועוד, שאין להוכיח מחרס ומתכת על עץ, כי לא הוקשו לבגד, כשם שלא הוקשו לשק לעניין מלא וריקן, מאחר שאינם כתובים באותו פסוק.

א. הסד"ט דייק כשיטתו מכך שבתו"כ לא נאמר "מן הגדל ביבשה" אלא "מן הגדל בארץ", כלומר, מהקרקע. לדעתו הקובע אינו מקום הגידול אלא מקור הגידול, ונמצא שהעץ המחובר לקרקע הים יונק מן הארץ. סברה זו נדונה בפרק א, ושם הובאו ראיות שהקובע הוא סביבת החיים ולא מקור התזונה, ולפי זה הדעת נותנת שהעץ השתול בקרקע הים נחשב כגדל בים.

ב. גם לפי תפיסתו שהקובע הוא מקור היניקה, נראה שקרקע הים נחשבת כ"ים" ולא כ"ארץ", ויש לבסס את הדברים. בערובין כזו ע"ב אומר אב"י שהדגים הם "גידולי קרקע", לעניין לקיחתם בכסף מעשר שני, והגמרא מקשה עליו מדברי עצמו שפוטיתא, שהיא שרץ המים, אין לוקים עליה משום "השרץ השורץ על הארץ", ומכאן שהדגים אינם "גידולי קרקע". מה משתנה בין ההו"א למסקנה בהגדרת הדגים? מלשון רש"י (ד"ה דגים): "קסבר שהדגים ניזונים מן הקרקע" משמע שההבדל הוא במציאות, שלפי מסקנת הגמ' הדגים לא ניזונים מקרקע הים. ובמאירי שם: "ופירוש גדולי קרקע הוא כל דבר שיהא מזונם או יניקתם מן הארץ לבד, ומתוך כך אין לוקחין מהם דגים, מפני שאע"פ שהם פרי מפרי – אינן גדולי קרקע, ר"ל שאין נוזנין מן הארץ לבד". כלומר, הדגים אכן ניזונים במקצת מקרקע הים, אבל עיקר מזונם אינו ממנה. בכך אפשר ליישב את דברי רש"י בביצה כג ע"ב ד"ה ואין נותנין: "דגים אפשר להם בלא מזונות, שהם אוכלים שרשי עשבים וקרקע, וגדול אוכל את הקטן" (שהתקשה בהם הפר"ח ס"י תצו ס"א, כיצד יתיישבו עם דבריו בערובין), אלא שאין זה עיקר מזונם.

אולם החת"ס (ביצה שם) פירש את הגמ' בערובין אחרת: "דגים י"ל לא מיקרי גידולי קרקע דיבשה, אלא גידולי קרקע הים". זאת אומרת, ההבדל בין ההוה-אמינא למסקנה אינו בהבנת המציאות, ממה הדגים ניזונים, אלא בהגדרת קרקע הים, האם היא קרקע משותפת ליבשה או לא (וראה גם בחת"ס נדה כב ע"ב, שביאר כיו"ב את ההבדל בין ההו"א למסקנה בגמ' שם, האם התנין נקרא "רמש האדמה"). וכן כתב בשרשי הים (הל' יו"ט פ"ב הי"ז) בדעת רש"י: "דאע"ג שהדגים אוכלים מקרקע הים אכתי לאו גידולי קרקע מיקרו, דקרקע הים – ים מקרי, ואנן גידולי קרקע דומיא דבהמה וחיה בעינן, שעיקר גידולן על גבי קרקע הוא". והסתייע מהמפרש בנזיר לה ע"ב ד"ה דתניא: "ואימעטו להו דגים שאין גדילין על הקרקע כדמפרש במסכת עירובין" (אלא שהוא ייחס את המפרש לרש"י, וזה אינו). כמו כן מצאנו ברמב"ן (בראשית א, י) שכתב על הפסוק: "ויקרא אליהם ליבשה ארץ ולמקוה המים קרא ימים": "וקרא למקוה המים ימים, כאילו הוא ים מים", לפי שקרקע המקוה נקרא ים, כדכתיב (ישעיהו יא, ט) 'כמים לים מכסים' (צ"י לו בחשוקי חמד סוכה יב ע"א, בדיונו האם צמחי ים נקראים 'גידולו מן הארץ' לעניין סכך). וכן הוכיח ב'אמת ליעקב' (לר"י קמינצקי, בראשית ב, א) מנחמיה ט, ו: "אתה עשית... הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם" שקרקע הים אינה בכלל "ארץ".

עוד מצאנו בתוספתא בנגעים פ"ו ה"ד: "בית שבים אין מטמא בנגעים... הבית שבספינה אין מטמאין בנגעים". ופירש הר"ש (נגעים פ"ב מ"א): "מדקתני בית שבים

ובית שבספינה משמע דתרי מילי נינהו, דשבים אפילו בנוי על גבי קרקע הים, שהביאו אבנים וטיט ושפכו בים עד שנעשה כמין תל ובנו עליו בית, אין מטמא בנגעים, משום דכתיב 'ארץ' ולא ים. ובית שבספינה, אפילו בעוד הספינה ביבשה, שטוענים אותה ביבשה ומורידין אותה למים, כיון דאין סופה לעמוד שם אין מיטמא בנגעים, וכן ברא"ש שם. הר"ש טורח להעמיד את התוספתא באי מלאכותי, ומשמע שאי טבעי נקרא "ארץ", מפני שכך הוא מששת ימי בראשית (ח"ד). לעומת זאת האי המלאכותי יושב על קרקע הים, והיא אינה "ארץ"³⁹. אמנם הגר"א הגיה בתוספתא "בית שבים מטמא בנגעים", ונראה שלדעתו קרקע הים נקראת "ארץ". כפי הנראה הגר"א למד זאת מהגמ' בערובין נה ע"ב האומרת שבית שבים נחשב כחלק מעיבורה של עיר. אך יש מקום רב לחלק, שכן בנגעים נאמר בתורה "בית ארץ", השייך לארץ (ראה מרכה"מ הל' מזוזה פ"ו ה"ט). לפיכך קשה לענ"ד לקבל את הגהת הגר"א נגד כל המקורות שבידינו (גרסת הר"ש והרא"ש, הדפוסים וכת"י וינה)⁴⁰.

ג. לענ"ד לשון הרמב"ם בהל' כלים פ"א הי"א: "כל שהוא ארוג בין מצמר ופשתים בין מקנבוס או ממשי או משאר דברים הגדלים ביבשה הוא הנקרא בגד לעניין טומאה", בניגוד ל"גדל בים" שהוזכר בהל' ג, משמעה שקרקע הים דינה כים. אפשר שקרקע הים היא "ארץ", אך בוודאי אינה נקראת "יבשה". ועוד: דברי הרמב"ם בהל' ג על טהרת "צמר הגדל הים", נראה שמכוונים גם כלפי הספוג, שאותו הרמב"ם מכנה "צמר הים", כדלהלן, אע"פ שהוא שקוע בקרקע הים.

פרק ג: דוגמאות לצמחי מים שנדונו בהלכות טהרה

בפרק זה יידונו צמחי מים שמוזכרים בדברי חז"ל ודינם לעניין קבלת טומאה.

א. אלמוג

שנינו בכלים פ"ג מ"ו: "עץ המשמש את המתכת – טמא, והמתכת המשמשת את העץ – טהורה. כיצד? פותחת של עץ והפין שלה של מתכת, אפילו אחת – טמאה. פותחת של מתכת והפין שלה של עץ – טהורה. טבעת של מתכת וחותם שלה של אלמוג – טמאה.

39 ואין לדחות שקרקע הים נקראת "ארץ" ואעפ"כ הבית על התל המלאכותי אינו בארץ מפני שאינו עומד ישירות על קרקע הים אלא התל המלאכותי חוצץ, שהרי תל זה לא גרע מבית על עמודים ביבשה, שטמא בנגעים כמ"ש בתוספתא שם.

על פי חילוק זה בין אי טבעי למלאכותי מיושבת קושיית החזו"א (נגעים סי' ט סק"ט) על הר"ש ממה שמצאנו שהניסים שבים דינם כארץ ישראל לכל דבר (גיטין ח ע"א). מלבד זאת יש ליישב, שבעניין ארץ ישראל המושג "ארץ" אינו נרדף דווקא לקרקע אלא לסביבת המגורים של העם.

40 בערוה"ש העתיד, הל' נגעים סי' קג,ו, נקט בגרסת הגר"א שבית שבים מטמא בנגעים, אך פירש שהוא על שפת הים, וכן פירש המאירי בערובין נה ע"ב את "בית שבים" האמור שם.

טבעת של אלמוג וחותם שלה של מתכת – טהורה". פירוש: פשוטי כלי עץ המשמשים את המתכת טמאים, ופשוטי כלי מתכת המשמשים את העץ טהורים. ובטבעת שיש בה חותם הטבעת היא העיקר והחותם משמש לה, ולכן אזלינן בתר הטבעת⁴¹.

מהו האלמוג?

האלמוג מוזכר במקרא בין העצים ששימשו את שלמה המלך לבניין בית המקדש ולארמונו⁴². בדברי התנאים כמעט לא הוזכר: מלבד במשנה זו ומקבילותיה בתוספתא (כלים ב"מ פ"ג הי"ג) ובתלמודים (בבלי שבת נב ע"ב ונט ע"ב; ירושלמי שבת פ"ו ה"ג), הוזכר האלמוג במקום נוסף בתוספתא (כלים ב"מ פ"א ה"ט שלהלן). האמוראים מנאוהו בין מיני הארזים (בבלי ר"ה כג ע"א וב"ב פ ע"ב; ירושלמי כתובות פ"ו ה"ט ובראשית רבה פרשה טו, א). לדעת הבבלי זהו צמח ימי, כפי שנאמר בראש השנה שם: "כי אתא רב דימי אמר: הוסיפו עליהם אלונים, אלמונים, אלמוגין. אלונים – בוטמי, אלמונים – בלוטי, אלמוגין – כסיתא... היכי עבדו?... ונחית בר אמוראי וקטר אטוני דכיתנא בכסיתא וקטר להו בספינתא...". כלומר, האלמוג נלקח מקרקעית הים, ויש צורך בכוח רב על מנת לעוקרו ממקומו. לעומת זאת הירושלמי בכתובות הנ"ל מזהה את האלמוגים שנמנו בין הארזים עם "אלוים", ובמקבילה בבראשית רבה: "אלוס", ומדובר בעץ יבשתי⁴³. אם כן הבבלי והירושלמי נחלקו בשאלה מהם האלמוגים שכלולים במיני הארזים⁴⁴.

באשר למשנתנו בכלים, כל המפרשים שראיתי פירשו שהאלמוג הנדון בה הוא האלמוג הימי. המיוחס לרב האי גאון מפרש את המשנה ע"פ הגמ' בראש השנה הנ"ל שמזהה את

41 אך ראה להלן הערה 51, ואכמ"ל בדיני עיקר וטפל בכלים.

42 במל"א י'א: "וגם אני חירם אשר נשא זהב מאופיר הביא מאופיר עצי אלמגים הרבה מאד ואבן יקרה". ובפס' כא שם: "ויעש המלך את עצי האלמגים מסעד לבית ה' ולבית המלך וכנורות ונבלים לשרים, לא בא כן עצי אלמגים ולא נראה עד היום הזה" (ובמקביל גם בדה"ב ט פס' י-יא, אלא ששם "אלגומים"). ובה"ב ב,ז: "ושלח לי עצי ארזים ברושים ואלגומים מהלבנון".

43 ראה בערוך ערך 'אלוים' וערך 'אלותא', שמביא את המדרש בכר"ר ומפרש שמדובר בעצי קציעות (ועיין תהלים מה, ט ובתרגום). וזה שלא כפירוש קה"ע בכתובות שם, שכתב שהאלוים הוא "קוראלו", היינו האלמוג הימי, כדלהלן. וראה הערה 61, שהירושלמי מכנה את האלמוג "קרולין".

44 האריך בזה בעלי תמר' על הירושלמי שם. מסתבר שמחלוקת התלמודים מוסבת גם על האלמוג התנ"כי, משום שבבראשית רבה שם נאמר שהארזים "לא נבראו אלא לצורך בית המקדש", ונראה א"כ שהאלמוג נמנה עם מיני הארזים משום שהוזכר בתנ"ך כעץ ששימש במקדש. אכן, הרד"ק בדה"ב ב,ז מביא שני פירושים על ה'אלגומים', האם זהו עץ יבשתי או האלמוג הימי (וברור מהפסוקים שאלמוג במלכים ואלגום בדה"י חד הם, כמ"ש הרד"ק במל"א י'א). ובפירוש 'דעת מקרא' במלכים שם מסייע לדעת המדרש רבה והירושלמי שמדובר בעץ יבשתי, משום שבכתובים נאמר שעצי האלמוגים שמשו למסעד לבית ה' ולבית המלך וכן לכינורות ונבלים, והאלמוג הימי אינו מתאים לצרכים אלו. אולם רוב המפרשים נקטו כדעת הבבלי: רש"י במלכים שם מפרש "קורייל בלע"ז", דהיינו האלמוג הימי, ראה אוצר לעזי רש"י, וכמ"ש רש"י בר"ה כג ע"א ד"ה כסיתא: "מין עץ העולה בקרקע הים ושמו קוראל"ו". וכן פירש הרד"ק במלכים שם, וכן ברלב"ג שם: "קוראל בלע"ז והוא עץ גדל בקצת הימים".

האלמוג עם הכסיתא הנאסף מהים. רב האי גם תרגם לערבית "מרגאגאן". ובפירושו הרמב"ם: "אלמוג – אלמרג'אן, והוא צמח בקרקעית הים, לא יסתפק בכך אלא מי שלא ראה את האלמוג בעת הוצאתו מן הים כשהוא רך לפני שישלוט בו האויר ויעשהו דומה לאבן, והוא יחיד ממה שנאמר 'עצי אלמוגים'". וכן בערוך בערך 'אלמוג' הביא את משנתנו, וכתב: "אלמוגין – כסותא, פירוש, אלמוג כמו 'עצי אלמוגים', ובלע"ז קורא"ל". אף הר"ש כותב שאלמוג הוא "מעצי אלמוגים", ומציין לגמ' בב"ב פ ע"ב האומרת שהאלמוג הוא מין ארוז; והרי בגמרא שם נאמר גם שהאלמוג הוא "כסיתא", ואם כן נראה שגם לדעת הר"ש מדובר כאן על האלמוג הימי⁴⁵. מסתבר שזוהי גם כוונת רש"י בשבת נב ע"ב, שם מובאת משנתנו: "אלמוג – עצי אלמוגים והוא נאה". כלומר, כוונתו לקשר בין אלמוג שבמשנה לבין עצי אלמוגים שבמקרא, אותם פירש על האלמוג הימי⁴⁶. כמו כן עולה מהתוס' בשבת מו ע"ב ד"ה ואמר עולא: הם מתייחסים לרש"י במו"ק יב ע"ב בעניין חומרתא דמדושא, המפרש שמדובר באלמוג ומצטט את המשנה בכלים⁴⁷, ודוחים את פירושו: "דאלמוגין מפרש בראש השנה כסיתא והכא קאמר דמדושא, אלא של עץ אחר הוא ששמו מדושא". הרי שהם מפרשים את המשנה בכלים על כסיתא, האלמוג הימי. אכן, מסתבר שגם לשיטת הירושלמי שהאלמוג המקראי הוא עץ יבשתי האלמוג שבמשנתנו הוא הימי, מפני שמדובר כאן באלמוג המשמש כטבעת וכחותם, והאלמוג הימי הוא שמתאים לשימוש זה⁴⁸.

האלמוג נדון כעץ

עצם הדין שנאמר במשנה, שאם נלך אחר האלמוג הרי הטבעת טהורה, נכון, לכאורה, בין אם נתייחס אליו כפשוטי כלי עץ ובין אם נתייחס אליו כאל חומר שאינו מק"ט כלל מפני שהוא גדל בים. אלא שלשון המשנה: "עץ המשמש את המתכת – טמא, והמתכת המשמשת את העץ – טהורה. כיצד?... טבעת של מתכת וחותרם שלה של אלמוג..." מלמדת שהאלמוג נדון כעץ, אע"פ שהוא גדל בים⁴⁹. משנה זו הובאה בשבת נב ע"ב,

45 ממילא גם הרא"ש שכתב בקצרה: "אלמוג – מין ארוז" אינו חולק בהכרח על רה"ג והרמב"ם.

46 ראה הערה 44. רש"י במו"ק (מהדו' קופפר) יב ע"ב ד"ה נפיק בחומרתא דמדושא כותב שטבעת של מתכת וחותרמה של אלמוג או להיפך אסורות לצאת בהן בשבת, "דטבעת מכוערת היא, ואין תכשיט של איש אא"כ היא וחותרמה של נחושת". נראה שמש"כ בשבת "והוא נאה" בא להוציא מפירוש זה, וראה בערובין סט ע"א ד"ה בחומרתא, שחזר בו במפורש מפירושו במו"ק.

47 כך מופיע הן בנדפס המיוחס לרש"י והן ברש"י שבמהדו' קופפר. אך ראה ברש"י בערובין הנ"ל.

48 עמנואל לעף (פלורה, ח"ג עמ' 342-344) מציע עצים שונים כזיהוי לאלוים שהוזכר בירושלמי ובבראשית רבה, אך קובע שהאלמוג שבמשנה הוא היצור הימי, כפירוש הראשונים, מפני שקשיותו מתאימה לעשיית טבעת או חותרם (תודתי לדוד ויסקוט שתרגם עבורי את הדברים. ראה גם במאמרו של ד"ר משה רענן על האלמוג בפורטל הדף היומי שבת נב ע"ב).

49 במדע כיום האלמוג נחשב לבע"ח, אבל עד לפני כמאתיים שנה הוא נחשב לצמח. וכך הייתה דעת חז"ל, כמ"ש בגמ' ברה"ה הנ"ל שמונה אותו בין מיני הארזים, וכן בירושלמי בשבת פ"ז ה"ב

ופירש רש"י: "אלמוג – עצי אלמוגים... היא של אלמוג טהורה – דפשוטי כלי עץ הוא" (וכן שם נט ע"ב ד"ה היא של אלמוג). כאמור, נראה שכוונתו לרמוז לפסוק במלכים, שמדבר לדעתו באלמוג הימי, ועליו אומר רש"י "דפשוטי כלי עץ הוא", וכן בחבל ראשונים בשבת שם (תוס' 50, רשב"א, ריטב"א ר"ן ומאירי שם, ובעל המאור כו ע"א בדפי הרי"ף). על פי זה הוכיחו כמה אחרונים שעץ הגדל בקרקע הים מקבל טומאה (תפא"י על משנה זו, סד"ט כלים קלד, א, בית יצחק יו"ד ח"א סו"ס כז) 51.

שיטת הרמב"ם בדין זה יוצרת קושי, שכן פשוט דבריו בהל' טו"מ הנ"ל שגם הצומח בים נדון כדבר הגדל בים, כאמור, ומאידך הוא עצמו פירש בפיה"מ שהאלמוג הוא צמח בקרקעית הים, ואעפ"כ הביא את המשנה כצורתה בהל' כלים פ"ד ה"ה-ו, וז"ל: "העושה כלי מקצתו מן העץ ומקצתו מן המתכת, אם היה עץ משמש את המתכת – מקבל טומאה, ואם היתה המתכת משמשת את העץ – הכל טהור. כיצד? מפתח של עץ והשינים שלו של מתכת... טבעת של מתכת וחותמה של אלמוג – טמאה, היתה של אלמוג וחותמה של מתכת – הרי זו אינה מקבלת טומאה" 52.

המובא להלן, שיש חיוב משום קוצר ונוטע בחיתוך אלמוג. הרב יהודה עמיחי שליט"א (במאמר שטרם נדפס הדין בהגדרת האצות) נקט שע"פ הגדרת התורה בעל חיים הוא דבר שיש לו כח תנועה דווקא (ע"פ בראשית א, כד, ע"ש ברמב"ן, ואכמ"ל), ולכן גם ע"פ תגליות המדע ביחס לאלמוג הגדרתו ההלכתית אינה משתנית. ולענייננו אין בזה נפק"מ.

50 תוס' (ד"ה היא) אינם אומרים במפורש שהאלמוג הוא עץ, אבל מקשים מדוע טבעת של אלמוג וחותמה של מתכת טהורה, הרי יש בה בית קיבול לחותם, ומקושייתם מבואר שהאלמוג הוא חומר המק"ט בהיותו מקבל. תוס' מתרצים שאין זה בית קיבול מפני שהוא עשוי למלאות, ועל תירוצם העירו אחרונים, שבסוכה יב ע"ב מבואר שבית קיבול העשוי למלאות נחשב בית קיבול, אך עיין בתוס' רי"ד בשבת שם ובריטב"א שבת נט ע"ב.

51 אחרונים אלה חלוקים בטעם הדבר: התפא"י והסד"ט מבארים, כפי שהוזכר, שהאלמוג מק"ט מפני שהוא גדל בקרקעית הים, ולכן דינו כגדל בארץ, אע"פ שהוא מכוסה במים. לעומת זאת הבית יצחק כתב שעיקר הדין שדבר הגדל בים אינו מק"ט נאמר רק בבעלי חיים ולא בצומח, ונראה שלדעתו צמחי מים מק"ט.

הגר"א בא"ר שם כתב: "טבעת כו' – לא קאי אכיצד", ובמשפט כהן סי' קכד הבין שר"ל שדין אלמוג אינו דוגמה לכלל ברישא על עץ המשמש את המתכת, כי אלמוג הוא דבר הגדל בים, ועי"ש שהתחבט בביאור כוונתו. אך נראה לענ"ד שכוונת הגר"א לומר שדין טבעת אינו דוגמה לכלל ברישא שמתכת המשמשת את העץ טהורה, שהרי כאן הטבעת משמשת לחותם ובכ"ז אזלינן בחר הטבעת, אלא כאן הכלל שאזלינן בחר המעמיד (ומצאתי שכן פירש בשו"ת מהרשד"ה יו"ד סי' סו ד"ה וראיתי). אם כן אין ללמוד מהגר"א שהאלמוג אינו ראוי לקבל טומאה.

52 בדפוסים הרגילים הל' ה מתחילה ב"העושה כלי" ומסתיימת בדוגמת המפתח, ואילו דין הטבעת והאלמוג הוא הלכה חדשה, ולפ"ז יש מקום לדחוק שדין הטבעת אינו דוגמה לדלעיל. אולם במהדורת פרנקל החלוקה שונה, ולפיה הל' ו מתחילה ב"כיצד", ודוגמת המפתח היא הלכה אחת עם דין הטבעת והאלמוג.

ביאור דין האלמוג

היה מקום ליישב שהאלמוגים שונים מכלל הצומח בים ונידונים כעץ משום שהכתוב (מל"א י"א) קראם "עצי אלמוגים", כשם שאמרו חז"ל (שבת כז ע"ב) ש"פשתן איקרי עץ" ע"פ הפסוק "ותטמנם בפשתי העץ" (יהושע ב,1). ברם, בשלמא אם המיעוט למה שגדל בים היה משום שסתם "עץ" ו"עור" הוא הגדל ביבשה דווקא, היה מקום להחשיב עץ ימי מסוים כעץ עקב קריאתו "עץ" בתנ"ך⁵³. אולם הדבר ברור שגם עור העופות והדגים נקרא "עור", כפי שמבארת הגמ' בשבת קח ע"א (ולגבי עור הדג היא אף מוכיחה זאת מהמשנה בכלים פ"י מ"א האומרת ש"עצמות הדג ועורו מצילין באהל המת", דהיינו, למרות שמפורש בה שאינו מק"ט!), ואעפ"כ התמעט מגזירת הכתוב שהגדל בים טהור. וכן מבואר בר"ש בכלים פ"ז מ"ד, שעור העוף התמעט מטומאה ע"פ ההיקש לבגד, כמו עור הדג, וראה גם ברמב"ם הל' כלים פ"א ה"ד, שהאריך לבאר שאין קשר בין טהרת עור העוף והדג לבין כשרותו ופסולו לתפילין. אם כן, מה בכך שהאלמוג נקרא עץ? עץ הוא, והתורה מיעטתו מטומאה!

הישועות מלכו⁵⁴ יישב את המשנה ופרש"י, שאמנם אלמוג הוא דבר הגדל בים, אבל החיבור לדבר הגדל בארץ גורם לו טומאה (ראה להלן פרק ד). וכשעץ הגדל בים מתחבר לדבר הגדל בארץ, כגון טבעת מתכת - דינו כעץ הגדל בארץ, ומקבל טומאה אם יש לו בית קיבול, ולכן פרש"י שטעם הטהרה משום פשוטי כלי עץ⁵⁵. בסד"ט דחה תירוץ זה, כי אם האלמוג הוא דבר הגדל בים, ומק"ט רק מחמת חיבורו לדבר הגדל בארץ, אזי אין דינו כעץ הגדל בארץ אלא הוא נדון על פי אותו חומר הגדל בארץ שאליו התחבר. אם כן בנדון דידן, שהאלמוג התחבר למתכת, דינו צריך להיות כמתכת ואין לדונו כפשוטי כלי עץ. נמצא, לדעתו, שהקושי אינו רק מלשון המשנה, שממנה משתמע שזהו עץ המק"ט, אלא גם עצם הדין - שפשוטי כלי אלמוגים המחוברים למתכת המשמשת אותם טהורים - אינו מתיישב עם ההנחה שצמח הגדל בים טהור⁵⁶.

53 אם כי היה אפשר להשיב: "עצי אלמוגים איקרי, עץ סתמא לא איקרי", כעין הגמ' בברכות לה ע"א על "כרם זית" ויומא י ע"א על "בית חורף ובית קיץ" ועוד. ואינו דומה לפסוק על פשתן "ותטמנם בפשתי העץ", שבו העץ הוא הסומך ולא הנסמך (וצ"ע בבכורות לח ע"ב: "דכתיב יצא מחלב עינימו, תרבא דעינא - איקרי, עינימו סתמא - לא איקרי").

54 כלים פ"א ה"ג, וראה הערה 27.

55 גם ב'תוספות העזרה' (שמיני ע"א) תירץ כך, והציע תירוץ נוסף, שאולי האלמוג נחשב כעץ יבשתי מפני שכאשר מוציאים אותו מהים הוא רך, והוא מתקשה בהיותו ביבשה, ראה פיה"מ ורע"ב בכלים פ"ג מ"ו ובמאמרו של משה רענן הנ"ל הערה 48. לענ"ד ברמב"ם שם משמע להיפך, שתפיסת האלמוג כצומח מתאימה יותר לשעת רכותו בשעת הוצאתו מן הים מאשר לאחר מכן, כשהוא מתקשה כאבן.

56 א. הראי"ה במשפט כהן שם תמה על הסד"ט: "ובדברי הגאון ר' גרשון חנוך ז"ל יש גמגום במה שכתב להעיר ע"ד הגאון מקוטנא ז"ל, שאין תועלת בחיבור חוט ומשיחה אא"כ הוי האלמוג מין עץ המק"ט. וזה לא ייתכן כלל, דהלכה רווחת היא שהגדל בים, בכל האופנים, אם יש חיבור לו איזה דבר מהגדל בארץ - מק"ט, וא"צ כלל שיהיה כלי עץ מצד עצמו". כמדומה שהבין בסד"ט

התלבטות דומה קיימת בהבנת התוספתא בכלים ב"מ פ"א ה"ט: "קטלא שחוליות שלה של אלמוג ואחוזות באונקלאות של מתכת – הרי אלו טהורות, שאינן עשויות אלא לחיזוק. נתפרקה – כל אחת ואחת טהורה בפני עצמה". פירוש: חלקי המתכת אינם אלא משמשים לאלמוג, ולכן הקטלא טהורה. לפי הסד"ט, אם היה מתקיים כאן דין "חיבר לו מן הגדל בארץ" היינו צריכים להחשיב את הקטלא כולה כמתכת, והייתה מק"ט אע"פ שהחוליות פשוטות. אם כן, גם מכאן ראייה שהאלמוג דינו כעץ יבשתי, ולכן הקטלא טהורה משום שהמתכת משמשת את העץ והעץ הוא פשוט. אולם לפי הישועות מלכו גם כאן יש לומר שאלמוג בפני עצמו טהור לגמרי משום שהוא גדל בים, אבל החיבור לגדל בארץ מחשיב אותו כעץ היבשה, ולכן כאן הוא טהור רק משום שהוא פשוט⁵⁷. ולהלן פרק ד התבאר שהעיקר כדעת הישועות מלכו, שדבר הגדל בים שחיבר לו מן הגדל בארץ מוגדר ע"פ המין הגדל בים.

סיכום הדברים: יש מחלוקת מה טיבו של האלמוג במקרא, אבל האלמוג במשנה, על פי כל המפרשים, הוא הצומח הימי. מלשון המשנה משתמע שהוא נדון כעץ המק"ט, ומכאן הוכיחו כמה אחרונים שצמח ימי מק"ט. בישועות מלכו תירץ שהאלמוג נדון במקרה זה כעץ המק"ט רק משום שמדובר באלמוג שהתחבר לדבר הגדל בארץ, ואם כן אין מדין האלמוג ראייה לשאלה של עץ הגדל בים. מכל מקום, אין לכחד שפשטות לשון הראשונים בעניין האלמוג מלמדת שהחשיבוהו כעץ לכל דבר.

ב. ספוג

הספוג – מהו?

שנינו בשבת פכ"א מ"ג: "ספוג, אם יש לו עור בית אחיזה – מקנחין בו, ואם לאו – אין מקנחין בו, בין כך ובין כך ניטל בשבת ואינו מקבל טומאה"⁵⁸.

שכוונתו להקשות שדין חיבור מועיל רק משום שזהו עץ, אבל לענ"ד אין זו כוונת הסד"ט, אלא שאם טומאתו רק משום החיבור לגדל בארץ אזי אחרי שהתחבר אין מקום לדונו ככלי עץ אלא כמתכת, ואין מקום לדין המשנה ופרש"י.

ב. הסד"ט מסתייע מכך שהרמב"ם בפיה"מ בכלים פי"ג מ"ו מאריך לבאר שהאלמוג הוא צומח ולא אבן, ולכאורה למאי נפק"מ בתיאור זה, אם לא נאמר שהצומח בקרקעית הים מקבל טומאה? לענ"ד אין זו ראייה, כי דרכו של הרמב"ם לבאר את המציאות שנדונה במשנה אליבא דאמת ולהוציא מידי טעות גם כשאין בזה נפק"מ (ראה אריכות דבריו בפיה"מ מ"ד על אוזמיל, פי"ד מ"ג על דקור ועל חמור של נפחים, פט"ז מ"ז על רביעית של אליית, שבכולם ציין פרטים שאינם חשובים להבנת הדין אלא להכרת הכללי, ורבים כהנה). ועוד, שהרי גם לפי דרכו של הישועות מלכו (שעליו הקשה הסד"ט) יש נפק"מ בין עץ הים לבין אבן, שעץ הים נטמא בחיבור כלשהו לגדל בארץ, ואילו אבן אינה נטמאת בחיבור כלשהו, ראה פרק ד ולהלן סי' ט.

57 הישועות מלכו כתב שמתוספתא זו משמע שכלי קיבול העשוי כולו אלמוג מקבל טומאה, ונשאר בצ"ע, ולא הבנתי למה הבין כך מהתוספתא.

58 המילים "ואינו מקבל טומאה" חסרות בחלק מכתה"י של המשנה והתלמוד, וכן במשניות שבפיה"מ

מהו הספוג המדובר? סתם "ספוג" בדברי חז"ל הוא הגדל בים. כן כתב הערוך (ערוך 'ספג'): "פירוש, ספוג הוא על ראש דג אחד... ויש ספוג מצמר". מדבריו עולה שסתם ספוג הוא הספוג הימי (וראה להלן בעניין דבריו שהוא על ראש דג), ובין המקורות שציין שם הזכיר את המשנה בשבת. גם הרמב"ם בפיה"מ בשבת מפרש: "ספוג - צמר ים שמנגבין בו", וכך פירש בכל מקום⁵⁹.

אמנם בכמה מקומות בגמרא מצינו "ספוגין של צמר": בשבת קכט ע"ב: "בנות מלכים טומנות (-את השליה) בספלים של שמן, בנות עשירים בספוגים של צמר, בנות עניים במוכין". בסוטה מח ע"ב: "במה משמרין אותו (-את השמיר)? כורכין אותו בספוגין של צמר". בב"ק נ ע"ב: "התורה העידה על הבור ואפילו מלא ספוגין של צמר". וכן בע"ז יח ע"א: "והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו, כדי שלא תצא נשמתו מהרה". אך נראה שדוקא התוספת "של צמר" במקורות אלו מלמדת על כך שאין זה הספוג הרגיל. גם יש לשים לב לכך שאיזכורי ספוג של צמר אינם בהקשר של ספיגת נוזלים, אלא בהקשר של מעטפת רכה (מלבד הגמ' בע"ז).

ובירושלמי ביבמות פט"ז ה"ד איתא: "ישוב מעשה באסיא באחד ששלשלו לים ולא עלת בידם אלא רגלו. תני, רצו לחתוך ספוגים ובאו ומצאו אותו שולחני בעכו". פירוש (פני משה): בני אסיא שלשלו אדם לים כדי להעלות ספוגים, והוא העלה כמה ספוגים, ובשלב מסוים אבד וכשמשכוהו לא עלתה בידם אלא רגלו. הם התייאשו ממנו, ובאו לעכו לעבד את הספוגים, ומצאו אותו. כאן מדובר בבירור על ספוגי הים, והם נקראים סתם "ספוג". אישור נוסף לכך מן הידוע שבתקופת חז"ל רוב הספוגים היו ספוגי הים (ראה אנצ"י עברית ערך ספוגיים).

על פי שיטת המיון המדעית כיום הספוג נחשב כבעל חיים⁶⁰. ברם, מדברי חז"ל נראה שהחשיבו אותו כעץ, כפי שנאמר בירושלמי בשבת פ"ז ה"ב: "ההן דגוז ספוג, גומי, קרולין, חייב משום קוצר ומשום נוטע. ההן דגוז כוסבר, כרתין, כרפס, גרגר, טריקסימון, כשומין, נענע, חייב משום קוצר ומשום זורע". הירושלמי מחייב את הגוזז ספוג משום קוצר, כדין כל צמח, ובנוסף מחייב גם משום נוטע, דהיינו שזהו עץ, בניגוד לצמחים

לרמב"ם, וגם בפיה"מ לא התייחס הרמב"ם לעניין זה (גם בהלכה לא כתב בפירוש שהספוג אינו מק"ט, אך ייתכן שלזה כוונתו באומרו בהל' כלים פ"א ה"ג ש"צמר הגדל בים" אינו מק"ט, ראה להלן שהספוג מכונה על ידו "צמר הים"). מכל מקום, מילים אלו מופיעות בגרסת כמה ראשונים, כדלקמן. עצם האזכור של הטומאה במסכת שבת אינו חריג כלל, ראה שבת פ"ב מ"ג, פ"ה מ"א (ותוס' נב ע"א ד"ה וטובלין: "דכן דרך התנא" ובעל המאור שם כד ע"א), פ"ו מ"ד ומ"ח, ופי"ז מ"ג.

59 באבות פ"ה מ"ד: "ספוג והוא צמר הים", ובבכורות פ"ז מ"ד "וספוג צמר הים והוא 'אלאספנג'ה", וכבר בארנו את זה כמה פעמים, וכן בכלים פ"ה מ"א ופ"ט מ"ד ובפרה פ"ו מ"ג.

60 ראה פירוט על אודותיו במאמרו של ד"ר משה רענן ב'פורטל הדף היומי' שבת קמג ע"א. אך עד לפני כ-200 שנה נחשב לצמח, וראה לעיל הערה 49.

שבסיפא, שחיובם משום זורע⁶¹. לא זו בלבד, אלא שהחיוב מלמד שהספוג צמוד לקרקע הים ונחשב כמחובר לה (אכן, בדרך כלל הספוג נמצא על גבי סלעים). אולם בערוך ערך ספג כתב: "פי' ספוג הוא על ראש דג אחד גדול שבים, ובשעה שמרים ראשו להסתכל בעולם יורד אותו הספוג על עיניו ואינו רואה כלום. ובחכמה בראו הקב"ה יתברך ויתרומם לעד, כדי שלא לאבד את עולמו, שלא היתה ספינה ניצולת מפניו". לא ברור האם לדעתו זהו צמח שנצמד לראש הדג או שזהו חלק מהדג עצמו⁶², והעניין כולו מוזר ומקורו אינו ברור⁶³.

טעם טהרתו

רש"י בשבת שם (קמג ע"א ד"ה ואינו מקבל טומאה) מסביר את טעם טהרתו של הספוג: "דאינו לא כלי עץ ולא בגד ולא שק ולא מתכת", וכ"כ הר"י מלוניל והר"ן על הרי"ף (נט ע"ב). כעין

61 נראה ש"גומי" היינו גומא, שגדל ג"כ במים, ו"קרולין" הוא האלמוג, וכמ"ש הראשונים שאלמוג הוא "קוראלו" (וכ"כ בקה"ע). ובערוך ערך 'קורלין' מביא את הירושלמי, ומפרש: "מין צמח אבן הגדל בים, ויש אדום לבן ושחור. ומן האדום עושים כדורים קטנים וחשובים והם ענקים לגרון, ונקרא בלשון ארמי כסיתא". אולי הירושלמי בא לחדש שהם צמחים ולא בע"ח או אבנים (ראה פיה"מ בכלים פ"ג מ"ו הנ"ל). אך לגבי גומא אין ספק שהוא צמח, ולכן נראה יותר שהירושלמי בא לחדש שגם קצירת צמחי מים היא קצירה, אע"פ שלא הייתה במשכן ואין זו קצירה רגילה.

בהמשך הירושלמי נאמר: "רבנן דקיסרין אמרין: ההן דצייד כוורא וכל דבר שאתה מבדילו מחיותו – חייב משום קוצר". לפי זה היה מקום לתלות שספוג אינו צמח אלא בע"ח, ובכל זאת חייבו עליו משום קוצר. אבל יש לדחות מכמה טעמים: א. נראה ממהלך הירושלמי שהדעות שהובאו לפני רבנן דקיסרין אינן סוברות כך, ועכ"פ אינן בנויות על יסוד סברה זו. ב. לגבי ספוג נאמר שהחיוב גם משום נוטע, וזה ודאי שייך בעץ דווקא ולא בבע"ח. ג. נראה שאם חז"ל לא ראו את הספוג כצמח אזי הברירה האחרת לדידם היא להחשיבו כדומם ולא כבע"ח (כפי שכתבו הקדמונים שהספוג ממוצע בין הדומם לצומח, ראה שער המצוות למהרח"ו, פרשת עקב, י-ם תשמ"ח עמ' ק, ותורת העולה לרמ"א, פרק ל), וא"כ אין כאן "מבדיל דבר מחיותו".

62 ראה לשון התפא"י שלהלן שהספוג הוא "עפעף של דג", לעומת לשון המקור חיים בהערה הבאה: "שהביאו על ראש דג".

63 ב'תולדות שמואל' (קליין, ח"ג מצווה לב, מלאכת קוצר אות ט, דף לו,ב) התלבט לפי תיאורו של הערוך מדוע חייבים עליו משום קוצר, עיי"ש. לשאלה זו השלכה גם על איסור סחיטה בשבת, שנדון במשנה זו, שכן לפי תיאורו של הערוך יוצא שהסחיטה נאסרה גם בדבר שאינו גידולי קרקע, עיין חת"ס שבת קמה ע"א ובאריכות בשו"ת תפילה למשה ח"א סי' מד (ובמאירי בשבת שם דברים מחודשים מאוד בהלכות סחיטה, ואכמ"ל).

תיאור זה שבערוך הודפס בשו"ע או"ח סי' שכ סי"ח כביאור לספוג המוזכר שם, ויש שסברו שהביאור נוסף ע"י הרמ"א, ולא היא, שכן ביאורי המילים בשו"ע מופיעים כבר במהדורות שאין בהן הגהות הרמ"א כלל, והן מעשה ידי המדפיסים (ראה במבוא לשו"ע מהדו' פרידמן עמ' 24 וביאש תמיד' לרב איתם הנקין הי"ד עמ' 241). במקור חיים (לרב יאיר בכרך) כתב: "מ"ש הערוך כביאור ספוג עניין פלא שהביאו על ראש דג הביאו רמ"ד [ר' משה רבקש, בעל באר הגולה] בגליון שו"ע", ולענ"ד כוונתו לרמז בנימת ביקורת שלא היה ראוי להביא עניין פלאי זה בתור ביאור (ראה בהקדמת המקור חיים, מהדו' מכון ירושלים עמ' 19, בביקורתו על רמ"ד שהדפיס את ביאורי המילים במהדורת השו"ע שיצאה בהנחייתו, אם כי שם הוציא מכלל הביקורת את הביאורים שמקורם בערוך).

זה גם במאירי: "ואינו מקבל טומאה שהרי אינו ממין הכלים המקבלים טומאה, ר"ל בגד ועור ושק ומתכת ועץ וחרס". ובריטב"א: "שאינו לא בגד ולא שק ולא מתכת"⁶⁴. ובריבב"ן: "דאינו לא כלי עץ"⁶⁵ ולא בגד ולא עור ושק ולא מתכת". ובראבי"ה (ה"א, שבת סי' שכז): "שאינו לא כלי עץ ולא כלי מתכות".

פשט לשון הראשונים הללו שהספוג הוא חומר בפני עצמו, כלומר, הספוג אינו עץ אלא דומם, או בעל חיים⁶⁶. וכך פירש החת"ס (שבת שם): "ועיין דקדוק לשון רש"י במשנתנו שאין הספוג לא כלי עור [לפנינו ברש"י: עץ] וכו', רצונו לומר דודאי כלי הוא שמלאכתו לאיסור... אך לענין טומאה לאו כלי היא מפני שאינו מין עור וכו'"⁶⁷. וכ"כ התפא"י (בהשראת הערוך הנ"ל), שטעם טהרתו של הספוג הוא: "דספוג הוא עפעף של דג הים, וכל שבים טהור"⁶⁸.

אולם לאחר שהתבאר לנו מהירושמי שהספוג נחשב כצומח, לכאורה הרי זה ממין העץ (וראה לעיל סי' א, שגם צמחים רכים מקבלים טומאה, לפחות מדרבנן)⁶⁹. לפיכך עלינו להסביר את טהרתו בדרך אחרת, ולכאורה אין מנוס מלומר שמאחר שהספוג גדל בים אינו בכלל "עץ", כדעת הרמב"ם. אמנם לכאורה טעם זה אינו מספיק, שכן המשנה אומרת שגם אם חיבר לספוג עור בית אחיזה אינו מק"ט, והרי קיימא לן שאם חיבר לדבר הגדל בים מן הגדל בארץ הרי זה מקבל טומאה⁷⁰. אלא שאם נאמר שדין זה הוא דווקא כאשר הדבר הגדל בארץ הוא מעיקר הכלי, כדעת הראב"ד שלהלן פרק ד, הקושיה מיושבת, מפני שכאן העור משמש את הספוג. וכן ביארו הצפנת פענח (הל' תרומות פ"א ה"י)

64 קצת תימה שלא הזכיר כלל את האפשרות שהוא עץ אלא רק את האפשרויות הרחוקות יותר. מ"מ בדקתי במקור בשני כת"י (אחד שבו כלל דברי הריטב"א על שבת ועל פיר נדפסו החידושים במהדור' מוה"ק, ושני שבו קטעים ספורים וגם זה ביניהם) והנוסח בהם תואם לנדפס.

65 כך ראיתי בכתה"י (הספריה הבריטית 29601), ולא כפי שהועתק במהדור' נ"י תשמ"ז ללא "עץ".
66 יש לציין שלא מצינו ברש"י בשום מקום ביאור למהותו של הספוג. בפירוש רש"י לאבות פ"ה מט"ו נכתב שהוא "ספונזא בלע"ז" (ובמחזורי סי' תכח: אשפונצא), דהיינו הספוג הימי, אבל מילה זו חסרה במהדור' 'משנת ראובן' (מוסד הרב קוק), וכנראה היא תוספת מאוחרת (ראה במבוא למהדורתם, עמ' י), וראה גם במהדור' מישור, בני ברק תשנ"ב, שציינו שדיבור זה חסר בכת"י.

67 האג"מ (יר"ד ה"ג סי' נג) סובר בדעת רש"י שהספוג האמור כאן אינו מן הגדל בים, אלא עשוי עץ יבשתי, ודקדק בלשון רש"י שלא כתב שהספוג אינו עץ אלא שאינו כלי עץ, דהיינו שאין זה בית קיבול. לענ"ד ביאורו ברש"י אינו מיושב, כי לדבריו היה די לרש"י לכתוב "שאינו כלי" ותו לא, וגם לא מובן למה רש"י האריך וכתב שאינו בגד ולא שק ולא מתכת. ועוד, שהאג"מ מסביר את רש"י שכותב "כלי עץ", אבל לא את המאירי והריטב"א הנ"ל, שמפורש בדבריהם שאין זה מחומר העץ.

68 וק"ק, אם זהו עפעף של דג למה נצרך לדין שכל שבים טהור, הרי גם עפעף של בע"ח יבשתי אינו מקבל טומאת כלים.

69 יש להעיר שמבחינת העמידות הספוג מחזיק מעמד שנים ארוכות (באנצ'י העברית בערכו נאמר שהוא עשוי להחזיק 50 שנה), ואין מקום לטהרו משיקול צדדי שהוא עראי בלבד.

70 וכן הקשה על התפא"י בתפארת יעקב (נדפס על הגליון במהדור' יזכר חנוך').

והמקור ברוך (גינצבורג, ח"א סי' יד דף לב,א), שהספוג טהור רק משום שהוא גדל בים, וחיבור בית האחיזה נחשב כטפל⁷¹.

ברם, יש לדחות ראייה זו ולהסביר את טהרת הספוג באופן אחר, גם אם דינו כעץ גמור, והוא שאין זה כלי קיבול. טענה זו שהספוג אינו נחשב כלי קיבול זוקקת דיון נרחב בפני עצמו, ועל כך ראה בהרחבה להלן סי' ו.

נמצא, אפוא, שאין ללמוד מטהרתו של הספוג שום דבר לגבי כלי שעשוי מן הצומח בים, לא מדברי חז"ל ולא מהראשונים. מדברי חז"ל, מפני שייתכן שטיהרו אותו מפני שאינו כלי קיבול. ומדברי הראשונים, משום שאמנם נראה מדבריהם שחומר זה אינו מק"ט כלל, אבל משמע מהם שלא תפסו אותו כצומח, בניגוד לירושלמי.

ג. כלך

ככמה מקומות מבואר שהכלך מקבל טומאה. כברייתא בשבת כז ע"א נאמר: "דתני דבי רבי ישמעאל: 'בגד' – אין לי אלא בגד צמר ופשתים, מניין לרבות צמר גמלים, וצמר ארנבים, נוצה של עזים, והשירין, והכלך, והסריקין? ת"ל או בגד". ובכלים פכ"ח מ"ח שנינו: "העבים והרכין אין בהם משום שלש על שלש", ומפרשת התוספתא (כלים ב"ב פ"ה הי"א, ע"פ גרסת הר"ש בכלים שם): "אלו הן העבין ואלו הן הדקין? כגון הבורסין והברתסין הפמליאות והחמילות והלבדין והסגוסין, אלו הן העבין. ואלו הן הרכין, כגון השיריים והסריקין והכלך והפליין של ראש. אין בהם משום שלש על שלש, אבל יש בהם משום שלשה על שלשה".

מהו הכלך? שנינו בשבת פ"ב מ"א: "אין מדליקין לא בלכש ולא בחוסן ולא בכלך". ומפרשת הגמרא (כ ע"ב) שלושה פירושים: "אמר שמואל: שאלתינהו לכל נחותי ימא, ואמרי לי: כולכא שמייה. רב יצחק בר זעירא אמר: גושקרא. רבין ואבבי הוו יתבי קמיה דרבנא נחמיה אחוה דריש גלותא, חזייה דהוה לביש מטכסא, א"ל רבין לאבבי: היינו כלך דתנן. אמר ליה: אנן שירא פרנדא קרינן ליה (לכלך – תוס' ד"ה אנן). מיתבי: השיראים והכלך והסריקין חייבין בציצית (ומבריייתא זו מוכח שהשיראין והכלך אינם אותו דבר)! תיובתא. איבעית אימא: שירא לחוד, ושירא פרנדא לחוד". רש"י מפרש בעניין "גושקרא" שזהו סוג לקוי של משי, מהפסולת הנשאת מן החומר שממנו נעשה המשי העיקרי. ובערוך (ערך 'כלך') כתב שני פירושים: האחד, שמקורו בתשובת רב נטרונאי גאון (אופק, תשובות פרשניות סי' שצח), שכל אלו הם סוגי משי שנארגו באופן שונה זה מזה⁷². השני כרש"י, שזוהי פסולת של משי (ובערוך 'גשקר' כתב שזהו המשי הבינוני, שאינו מובחר). פירושים

71 דברי המקור ברוך אינם מתיישבים לכאורה עם דבריו לעיל מיניה (הנ"ל הערה 27) שדין דבר הגדל בים נאמר רק בחי ולא בצומח; ונראה שלדעתו הספוג הוא חי, וזהו צמר של בעל חיים ימי, עיי"ש.

72 המילה "משי" לא מופיעה בערוך וברב נטרונאי, אבל לשון רב נטרונאי: "ושמן כלשון ערבי חריר ובלישנא דרבנן אברשום", והכוונה למשי.

אלו נאמרו על "גושקרא" שבדברי רב יצחק בר זעירא, ולא ברור מדבריהם מהו ה"כולכא" שבדברי שמואל, אבל נראה (בפרט מהערוך והגאונים) שלדעתם זהו אותו עניין או קרוב לו. שיטת הרמב"ם בעניין זה טעונה בירור. בפיה"מ (בכלאים פ"ט מ"ב ובשבת פ"ב מ"א) כתב כדעת רש"י והגאונים שהכלך הוא משי, או ממיני המשי. אולם בהל' כלאים פ"י ה"א כתב: "ויש בכרכי הים כמו צמר שגדל על האבנים שבים המלח"⁷³, תבניתו כתבנית הזהב והוא רך ביותר, וכלך שמו", וכן ברא"ש וברע"ב בכלאיים שם. נראה שפירש את "נחותי ימא" שהוזכרו בסוגיה בשני מובנים: המפליגים למדינת הים, לאיים הרחוקים⁷⁴, והצוללים בים ומעלים מתוכו דברי חפץ⁷⁵. לכן פירש שה"כולכא" שבדברי שמואל הוא דבר הגדל בעומק הים, על האבנים שבקרקעיתו, ומצוי בכרכי הים. ומה שכתב שהוא צהוב כתבנית הזהב⁷⁶, כנראה למד זאת מן הדמיון לצמר, שהוא הגורם לאיסורו בכלאים מפני מראית העין. הפרט האחרון, שהוא רך ביותר, נלמד מהתוספתא בכלים הנ"ל.

אם נצרך את דברי הרמב"ם שהכלך הוא דבר הגדל בים לברייתות על טומאתו, יוצא שהצומח הגדל בים מקבל טומאה כשעשו ממנו בגד, בניגוד למה שהסקנו לעיל בדעתו⁷⁷. ובדוחק ייתכן לפרש ש"גדל על האבנים שבים המלח" היינו הסלעים שבשפת הים, ולכן הרי זה דבר הגדל ביבשה⁷⁸, או שכוונתו לאבנים בעומק הים, ודעתו שצמר הגדל בקרקע

73 כוונתו לכלל הימים המלוחים, ראה הל' ערכין וחרמין פ"ח ה"ח: "ישליכן לים הגדול ים המלח", וראה גם בהל' ציצית פ"ב ה"ב. ומגוף דבריו כאן מוכח כך, שחיבר את "ים המלח" ל"כרכי הים".

74 "כרכי הים" משמעו "ערי הים", ולא "מעמקי הים". וראה בברכות סא ע"א: "שכן בכרכי הים קורין לקליעתא בנייתא", וכיו"ב בר"ה כו ע"א, סוטה מב ע"א, סנהדרין קי ע"ב.

75 הביטוי "נחותי ימא" מופיע כמה פעמים, ובדרך כלל משמעו כתרנומו המילולי "יורדי הים", שאינם צוללים בדווקא (ראה ישעיהו מב, ג, תהלים קז, כג וברד"ק, נדרים פ"ג מ"ו). ועיין בשבת כא ע"א: "אמר שמואל: שאילתינהו לכל נחותי ימא ואמרו לי: עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו", והרי העוף בוודאי אינו בקרקע הים. וכן בר"ה כא ע"א: "אמר להו רב נחמן להנהו נחותי ימא: אתון דלא ידעיתו בקביעא דירחא, כי חזיתו סיהרא דמשלים ליומא בעירו חמירא". אולם בשבת צ ע"א איתא: "אשלג - אמר שמואל: שאילתינהו לכל נחותי ימא ואמרו לי שונאנה שמיא, ומשתכח בנוקבא דמרגניתא, ומפקי ליה ברמצא דפרזלא". כאן משמע ש"נחותי ימא" הם הצוללים בים ושולים מרגליות; ואינו מוכרח. יש לציין גם למקבילה בירושלמי בכלאים פ"ט ה"א ושבת פ"ב ה"א: "אמר רבן שמעון בן גמליאל: חזרתי על כל מפרשי הים ואמרו: כלכה שמו". "מפרשי הים" הם בוודאי המפליגים ולא הצוללים.

76 "כתבנית הזהב" מתייחס לצבע ולא לצורה, וכיו"ב בהל' טו"צ פ"ח ה"ד: "שער צהוב האמור בתורה הוא שיהיה כתבנית הזהב".

77 לא מסתבר ש"תרי גוויי כלך", ושניהם נזכרו (בכלאיים ובברייתות בעניין טומאה) לצד השיראין, מה עוד שהרמב"ם מציין את רכותו ע"פ התוספתא בכלים, כנ"ל. בשו"ת שאלת שלמה (ורטהימר, ח"א סי' יז) עמד על הקושי ברמב"ם וכתב שאולי לדעתו אלו שני מיני כלך, אחד טמא ואחד טהור, או שלא גרס בברייתא בשבת "כלך" (בכתה"י של התלמוד לא מצאתי אסמכתא לגרסה כזו, ובשאלת שלמה לא הזכיר את התוספתא בכלים על טומאת הכלך). המאירי (שבת כו ע"א, בהקשר של כלאים) כתב שהכלך הוא "צמר שגדל על האבנים שבכרכי הים" ולא ציין שהאבנים עצמן הן בים (וכן ברע"ב בכלאיים). מאידך, שם כ ע"ב כתב כרש"י שהכלך הוא של משי, ונראה שלדעתו אכן תרי גוויי כלך.

78 וכן תירץ הגר"ח קנייבסקי שליט"א ב'שערי אמונה', כלאיים שם.

הים דינו כגדל בארץ (כשיטת הסד"ט הנ"ל), ולא טיהר אלא את צמחי הים שאינם קבועים בקרקעו, כפי שהדגים זאת (בהל' טו"מ פ"ו ה"א) ב"ירוקה שעל פני המים".
 ברם, הרמב"ם לא כותב בשום מקום שהכלך מקבל טומאה. ולשון הרמב"ם בהל' כלים פ"א הי"א הנ"ל: "כל שהוא אריג, בין מצמר ופשתים בין מן הקנבס או המשי או משאר דברים הגדלים ביבשה, הוא הנקרא בגד לעניין טומאה". ובהקדמה לטהרות (עמ' יא): "ובגד אריג שאינו של שיער, כגון הפשתן והצמר והמשי וצמר גפן וזולתם". בשני המקומות הרמב"ם משמיט את הכלך שנזכר בכרייתא, והדבר אומר דרשני. אמנם הרמב"ם השמיט גם את צמר הגמלים והארנבים ונוצה של עזים, המוזכרים בכרייתא⁷⁹, אבל בהם אין חידוש, ואילו הכלך, על הצד שהוא דבר הגדל בים ובכל זאת מקבל טומאה מפני שהוא מן הצומח הימי, יש בו חידוש וראוי היה להזכירו⁸⁰. ייתכן, אפוא, שהשמיט את הכלך מפני שהוא גדל בים. אלא שלפי זה נצטרך לחדש שלדעתו יש מחלוקת תנאים בעיקר דין דבר הגדל בים, והרמב"ם הכריע לטהרו על פי המשנה. אפשרות נוספת היא שהרמב"ם בספר טהרה סבר שהכלך הוא סוג של משי, ולכן לא טרח לציינו בנפרד. כך או כך, אין ללמוד מהכלך לטהר צמח הגדל בים.

ד. גמי

במקומות רבים מזכירים חז"ל את הגמי, ונחלקו הראשונים בעניינו: דעת הרמב"ם שגמי שבמשנה הוא הגומא, הפפירוס (פיה"מ ביכורים פ"ג מ"א, שבת פ"ח מ"ב ופכ"ד מ"ה, ערוכין פ"י מ"ד, כלים פ"י מ"ד, טהרות פ"י מ"ח). לעומתו, רש"י סובר שהגמי הוא הסוף (בסוכה כ"ע א"ד ד"ה גמי ובע"ז עה ע"א ד"ה ושל גמי תרגם "יונק", והוא הסוף). הן הגומא והן הסוף גדלים על מים רבים, בתוך הנחלים ועל גדותיהם. וכבר הובאו לעיל דברי הירושלמי בשבת פ"ז ה"ב: "ההן דגזו ספוג גומי קרולין חייב משום קוצר ומשום נוטע", הרי שהגומי נמנה בין צמחי המים, הספוג והאלמוג. מאידך, בתוספתא בכלאים פ"ג הי"ד נמנה הגמי בין "הגדילין באפר", דהיינו היבשה הקרובה לנחל. לאור זאת יש לדון האם הגמי נחשב לגדל בארץ או לגדל בים⁸¹.

79 ואין לומר שכלל אותם ב"צמר", כי סתם "צמר" בלשונו אינו אלא צמר רחלים, ראה במאמרי 'כשרות צמר כבש המרינו - בירור מחודש', 'המעין' 229 (ניסן תשע"ט) עמ' 64. יש להוסיף, שבהל' כלים פכ"ב ה"א הרמב"ם מחלק בין צמר ופשתים לבין שאר מינים בעניין שיעורם לטומאה, ואם "צמר" בלשונו כולל צמר גמלים וארנבים נמצא שהשווה את דינם לצמר רחלים, בניגוד לסוגיה בשבת שנתנה להם דין שאר מינים.

80 גם בעניין התוספתא הנ"ל, המזכירה את הכלך בין העבים והרכים, לא הזכיר הרמב"ם (בפכ"ב ה"ב) את הכלך. אך שם אינו מזכיר גם את המשי, ונראה שטעמו של דבר שפסק (בה"א שם) ששאר מינים אינם מק"ט כלל בשלוש על שלוש, אפילו אם לא היו עבים או רכים במיוחד, ולכן הזכיר כדוגמה לרכין "בגדי פשתן של מצרים", שלא הוזכרו כלל בתוספתא. והתוספתא סוברת כנראה שדין שאר מינים ודין צמר ופשתים שווה לעניין השיעור, כדעת תנא דבי רבי ישמעאל בתרא אליבא דאביי (בשבת כז ע"א, ע"ש כז ע"ב תוד"ה רשב"א), וראה סי' ג עמ' 126.

81 בהקשר זה יש לציין שבמשא"ח ובתפא"י בכלים פ"ז מ"ג נקטו שגם נחלים דינם כים לעניין

בגמ' בשבת פד ע"א נאמר שהחומרים המקבלים טומאת מדרס הם לא רק אלו שיש להם טהרה במקווה אלא גם כל מה ש"יש במינו טהרה במקווה". זוהי דעת רבי חנינא שם, וביאר לפי זה מדוע מפץ טמא מדרס אע"פ שאין לו טהרה במקווה, ואילו רבי אילעא התנגד לסברה זו ("רחמנא ליצלן מהאי דעתא"). הרמב"ן שם שואל, מדוע הגמרא דנה רק על מפץ ולא על כופת שאור שייחדה לשיבה, שהרי גם היא טמאה מדרס (חולין קכט ע"א) ומאידך אין לה טהרה במקווה? ומתוך הרמב"ן שחזר מתרתי פירכי נקט. אך הביא תירוץ נוסף: "ויש אומרים דאפילו למ"ד גבי מפץ דרחמנא ליצלן מהאי דעתא, שאני גמי, דגידולי מים הן, ואפ"ה בסוף מרבינן כל דדמי ליה כלל מדכתיב וכל המשכב. ואין טעם זה נכון". פירוש: לדעת ה"ש אומרים' גם רבי אילעא סובר שמה שיש במינו טהרה במקווה טמא מדרס, ולכן לא הוקשה לו מכופת שאור, מאחר שהיא ממין גידולי קרקע, אלא שרבי אילעא סובר שמפץ העשוי מגמי אינו בגדר "מינו" של מה שיש לו טהרה במקווה, משום שהוא גידולי מים ולא גידולי קרקע. ולפי מסקנת הגמרא גם גידולי מים הם "מינו" של כלי העץ היבשתי שיש לו טהרה במקווה.

נמצינו למדים, לדעת ה"ש אומרים', שעץ הגדל במים אינו בכלל עץ, ומאידך בכל זאת הוא מקבל טומאת מדרס מדין "מינו", ונראה שהוא הדין לכל עץ הגדל בים (ולא כדעת הרמב"ם בהל' כלים פ"א ה"ג שדבר הגדל בים טהור גם מן המדרס, וראה סי' ב). ומן הרמב"ן, שדחה פירוש זה, אין הוכחה שלדעתו צמח הגדל בים הוא בכלל העץ, כי אפשר שהוא סובר כך רק לגבי הגמי, הגדל בשפת הנחלים, כאמור.

אך יש לתמוה על שיטת ה"ש אומרים' מהגמ' בסוכה כ ע"ב: "חוצלות של שעם ושל גמי ושל שק ושל ספירא מטמא טמא מת, דברי רבי דוסא, וחכמים אומרים: אף מדרס". בדעת חכמים יש מקום לומר שהגמי מקבל טומאת מדרס ורק מכוחה הוא מקבל גם את שאר הטומאות (מק"ו מפכים קטנים, ראה שבת פד ע"ב), ואם כן אין מדבריהם סתירה לשיטת ה"ש אומרים'. ברם, מרבי דוסא מוכח שהגמי מקבל טומאת מת אע"פ שאינו ראוי למדרס לדעתו, וגם חכמים לא נחלקו עליו אלא בעניין מדרס, וכמ"ש בגמרא שם: "לא נחלקו רבי דוסא וחכמים על מחצלות של אושא שהן טמאות, ושל טבריא שהן טהורות. על מה נחלקו? על שאר מקומות. מר סבר כיון דליכא דיתבי עליהו - כדטבריא דמיין, ומר סבר כיון דמקרי ויתבי עליהו - כדאושא דמיין". וכן שנינו בכלים פי"ז מט"ו: "העושה כיס... מן הנייר טמא", והרי הנייר שבימי חז"ל עשוי מגומא (ראה סי' ז). הרי לנו שהגמי מקבל טומאה גם כשאינו ראוי למדרס, ועל כרחך דינו כעץ גמור ולא רק מריבוי "כל המשכב" בטומאת מדרס⁸².

טהרת דבר הגדל בים, ובמשא"ח שם הזכיר גם בורות, וכן הסיק בשו"ת שאלת שלמה (ורטהיימר, ח"א סי' יז, ד), מאחר שלא מצינו חילוק בין דג לדג.

82 בסי' ב עמ' 88 הצעתי להסביר את שיטת ה"ש אומרים', שלא באו לומר שלגמי אין אפשרות

נמצא, אם כן, שהגמי מקבל טומאה. לפי השיטה שעץ הגדל בים אינו מק"ט צריך לומר שטעם הדבר שהגמי אינו גדל בים ממש, אלא בעיקר על שפת הנחלים. כך יש להסביר גם את דין הקנה, שמקבל טומאה ככלי קיבול (כלים פט"ו מ"א, ופי"ז משנה טז-יז)⁸³.

סיכום

בפרק זה בחנו כמה צמחי מים. האלמוג מקבל טומאה בחיבורו לטבעת מתכת, ויש שלמדו מכך שדינו כעץ לכל דבר, וכך פשטות לשונות הראשונים בעניינו, אבל אפשר שהחשיבוהו כעץ במקרה זה מחמת חיבורו לטבעת שהיא "גדל בארץ". הספוג טהור, למרות שהירושלמי מגדיר אותו כצמח, ואף בזה יש להסתפק האם הסיבה היא מקורו בים או משום שאינו כלי קיבול. הכלך, לפי השיטה המקובלת, הוא משי ואינו שייך לסוגיה כאן, אולם על פי הרמב"ם לכאורה זהו צמח ימי, ומאידך אפשר שלדעתו אינו מקבל טומאה. גמי וקנה מקבלים טומאה, כנראה משום היותם גדלים בעיקר על גדות הנחלים ולא בתוכם.

פרק ד: חיבר לו מן הגדל בארץ

שנינו בכלים פי"ז מי"ג: "העושה כלים מן הגדל בים וחיבר להם מן הגדל בארץ, אפילו חוט אפילו משיחה, דבר שהוא מקבל טומאה, טמא". וכן בתו"כ (שמיני פרשת ו, י): "או יכול שאני מוציא את שחיבר לו מן הגדל בארץ כל שהוא? ת"ל 'בעור' 'או בעור', להביא את שחיבר לו מן הגדל בארץ כל שהוא, אפילו חוט אפילו משיחה, ובלבד שיחברנו לו כדרך חיבורו לטומאה". וכן שנינו בעניין בגד המנוגע, בנגעים פי"א מ"א: "ועורות הם אינן מטמאין בנגעים. חיבר להם מן הגדל בארץ, אפילו חוט אפילו משיחה, דבר שהוא מקבל טומאה – טמא", וכן למדו בתו"כ (תזריע, פרשת נגעים פרק יג, ט) מ"או בעור"⁸⁴.

הלכתית של טהרה אלא שמבחינה מעשית קשה לנקותו, ולהלכה אין כל חילוק בין גמי לבין שאר מיני העץ, ובכך מיושבת הקושיה עליהם מהמקורות על טומאת מת בגמי.

83 על הקנה ובית גידולו ראה במאמרו של משה רענן ב'פורטל הדף היומי' חולין ג ע"א. ב'שערי דעת' (פרק ו הערה 18) התקשה בדין הקנה, על פי דברי רש"י (חולין טז ע"ב ד"ה בסימונא דאגמא) שהוא גדל "באגמי מים". ברם, בלשון חז"ל בדרך כלל ה"אגם" הוא הצמחייה העבותה שבשפת הנחלים ולא מקווה המים עצמו. עיין ברכות נו ע"א: "הנכנס לאגם בחלום נעשה ראש ישיבה"; שבת יא ע"א: "אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים"; שם קג ע"א: "באגם שנו"; ערובין לד ע"ב: "כבושו כבשי באגמא"; סוכה נב ע"ב: "תלתא פרסי באגמא"; סוטה יב עמ' א-ב: "ותשם בסוף... אגם"; ב"ב עג ע"ב: "וקדח אגמא עילויה", ועוד רבים.

84 בדפוסים: "בעור", וראה קרבן אהרן שביאר את הלימוד על פי הניקוד, אבל בכת"י רומי (עמ' רפב) ובפיה"מ לרמב"ם ובר"ש בנגעים ובפירושו הראב"ד לתו"כ הגרסה "או בעור", וכך ביאר התוס' יו"ט בנגעים שם.

הספקות בהלכה זו

כמה פרטים בהלכה זו שהחיבור גורם טומאה לעור הים טעונים בירור:

א. מה טמא? האם כל הכלי, או רק חלקו שעשוי מן הגדל בארץ? מלשון המשניות בכלים ונגעים "טמא", ולא "טמאים", אע"פ שהנושא הוא הרבים ("כלים" ו"עורות"), משמע שרק החוט והמשיחה מקבלים טומאה. אולם מן התו"כ משמע בבירור שגם עור הים נטמא, שהרי זהו הנושא במשפט "או יכול שאני מוציא את (העור) שחיבר לו מן הגדל בארץ". וגם מן הלימוד "או עור" נראה כך, שהעור עצמו התרבה לטומאה במקרה זה.

ב. מהו השיעור שבו הכלי נטמא? האם החלק הגדל בים משלים לשיעור קבלת טומאה, או שצריך שבחלק הגדל בארץ יהיה שיעור לקבלת טומאה? ולא מסתבר שבשני החלקים יחדיו אין צריך שיעור כלל, כי למה יהיה הכלי המחובר מדבר הגדל בים עדיף מדבר הגדל ביבשה? מהלשון "אפילו חוט אפילו משיחה" משמע בפשטות שאין צריך שיעור בדבר הגדל בארץ, ומאידך מ"דבר שהוא מקבל טומאה" אפשר להבין שנדרש בו שיעור הראוי לטומאה.

יש קשר בין שאלה זו לקודמתה, כי אם נניח שהדבר הגדל בים משלים לשיעור, מסתבר שהוא גם יקבל טומאה. מצאנו אמנם דבר הנטמא ולא מצטרף, ידות האוכלין (עוקצין פ"א מ"א), אבל לא מצאנו דבר המצטרף ואינו נטמא.

ג. התנאי "דבר שהוא מקבל טומאה" - מה פשרו? האם זהו המשך לתיאור המקרה: "חיבר לו... דבר שהוא מקבל טומאה", דהיינו, זהו תנאי בחיבור לדבר הגדל בארץ; או שמא זוהי תחילת ההלכה שאחרי תיאור המקרה: "דבר שהוא מקבל טומאה" - טמא?

שיטות הראשונים

בעניין זה יש כמה שיטות בראשונים:

א. הרמב"ם בהל' כלים פ"א ה"ג פסק: "חיבר מן הגדל בים עם הגדל בארץ, אפילו חוט או משיחה, אם חיברו חיבור שמיים את שניהן כאילו הן אחד לטומאה, שאם נטמא זה יטמא זה, הרי הכל מקבל טומאה". ברור מדבריו שגם החלק הגדל בים מקבל טומאה, וגם נראה מדבריו שאין צריך שיעור קבלת טומאה בדבר הגדל בארץ. אמנם בפירוש המשנה בכלים, על הפיסקה "דבר שהוא מקבל טומאה", כתב הרמב"ם: "רוצה לומר כי אותו שחיבר מן הגדל בארץ הוא שמתטמא"⁸⁵, ומשמע

85 כך בתרגום הרב קאפח. כמו כן בתרגום הישן: "שאשר חובר בו מן הגדל בארץ הוא אשר יטמא", ובתרגום המאור: "כי זה שחיבר מן הגדל בארץ הוא זה שמתטמא".

כדעת הר"י מסימפונט שלהלן שרק החלק הגדל בארץ נטמא⁸⁶. ובמשנה למלך (פ"א ה"ג) פירש אותו אחרת, שהכל נטמא ובתנאי שהטומאה נגעה בחלק הגדל בארץ⁸⁷. אולם בפיה"מ בנגעים פירש הרמב"ם שמש"כ במשנה "דבר שהוא מקבל טומאה" מתייחס לטיב החיבור, כפי שנאמר בתו"כ, שיהיה חיבור שגורם קבלת טומאה, וכן פירש הרא"ש שם⁸⁸.

גם הראב"ד בפירושו לתו"כ בשמיני סובר שכל חלקי הבגד נטמאים, ואפילו אם בחלק הגדל בארץ אין כשיעור, וז"ל: "פי' כגון שתפרו עמו, שהוא נראה כאילו הוא ממנו ונוסף עמו, לאפוקי שאם עשה לו טלאי מחוט או משיחה, או שקבעו בתחתיותו, שהוא נעשה טפל לו, אינו מטמא בשבילו. ואע"פ שהחוט בפני עצמו או המשיחה בפני עצמו אינה ראויה לקבל טומאה, אעפ"כ כיון שמתחברת עם הכלי עשאו לכלי כלי הראוי לטמא, וזה גרם טומאה לזה וזה לזה". וכן כתב בפירושו לתו"כ בפרשת תזריע: "עורות שבים דחוט או משיחה מכשרתן לקבל [י"ג: טומאת] נגעים". אלא שהראב"ד מסייג זאת בתנאי שהחומר המקבל טומאה לא יהיה טפל לחומר שאינו מק"ט. ואין כוונתו שצריך שהגדל בארץ יהיה העיקרי והמרובה, אלא שיהיה כחלק מעיקר הבגד ומשמש לאותו תפקיד כמוהו, אע"פ שהוא המיעוט⁸⁹.

86 וכ"כ במים טהורים, כלים, מהדרו' י-ם תשס"ח עמ' קנד בהגהה; ועיי"ש עמ' קנה, שהציע לחלק בדעת הרמב"ם בפיה"מ בין טומאת שרצים לטומאת נגעים על פי דרך הלימוד, ואכמ"ל.

87 המל"מ כותב שכך משמע מפיה"מ בכלים ונגעים, ונראה שכוונתו למשפט זה בפיה"מ. בפיה"מ בנגעים אומר הרמב"ם: "אם היה החיבור חיבור העושה אותו מקבל טומאה אם נגעה טומאה באותו הדבר הגדל בארץ, הרי אותו העור מטמא בנגעים". המל"מ מציין כדוגמה לחילוק כזה את האמור בר"ש בכלים פ"ט מ"ד ומ"ה, שמיטה שכרך עליה מזרן והמזרן יוצא מן המיטה, והזב דרס על המזרן, הוא טמא והמיטה טהורה, אע"פ שאם דרס על המיטה גם המזרן טמא. הר"ש מסביר זאת, שכאשר יש עיקר וטפל ונטמא העיקר - נטמא הטפל, אבל אם נטמא הטפל - לא נטמא העיקר. אך מדברי הרמב"ם בהלכה (בהל' כלים ובהל' טו"ז) משמע שגם אם הטומאה נגעה בחלק הגדל בים טמא, עכ"ד המל"מ.

לענ"ד קשה להלום את פירוש המל"מ. פשט לשון הרמב"ם בכלים כדעת הר"י מסימפונט, כאמור, ואם רוצים אנו לפרש אותו אחרת כדי להתאימו למשנה תורה נלע"ד עדיף לפרש שרצונו לומר שיש תנאי בדין זה שהדבר הגדל בארץ יהיה ממין המקבל טומאה. בפיה"מ בנגעים אכן נאמר במפורש שהטומאה נוגעת בדבר הגדל בארץ, אך הרמב"ם לא אומר זאת כהסבר לתנאי "דבר שהוא מקבל טומאה", אלא רק מביא כדוגמה לחיבור הנדרש שיהיה חיבור כזה שגורם טומאה לדבר הגדל בים כאשר נוגעת טומאה בדבר הגדל ביבשה. גם לא הבנתי איך אפשר לפרש את הפסקה "דבר שהוא מקבל טומאה טמא" כאומרת שרק אם תיגע טומאה בדבר המקבל טומאה הכל טמא? הרי זה תרתי דסתרי, כי אם הכל טמא הרי הכל מקבל טומאה. עוד יש להעיר, שמהרמב"ם בהל' כלים פכ"א ה"ט נראה שלא כדעת הר"ש בעניין מיטה ומזרן, אלא מה שנטמא בדריסת הזב על המזרן הוא גם מה שנטמא בדריסת הזב על המיטה.

88 ומכיוון שפירש כרמב"ם ש"דבר שהוא מקבל טומאה" הוא הגדרה לאיכות החיבור, מכאן שדעתו כרמב"ם בכל העניין, ומילים אלו במשנה לא באו לטהר את החלק הגדל בים או להגדיר את השיעור.

89 בפירוש הראב"ד לתו"כ בתזריע (פרק יג, ט) כתב שלושה פירושים למשפט: "ובלבד שיחברנו לו

ב. הרי"ד (בשור"ת, סי' יז) נוקט כדעת הרמב"ם והראב"ד בשאלה הראשונה, שגם הגדל בים נטמא, אבל חולק בשנייה, לעניין השיעור: "זה שחיבר להן מין הגדל בארץ שהוא עומד לבדו חשוב לקבל טומאה, וכל הכלי העשוי מן הגדל בים הוי חשוב יד לההוא גדל בארץ ובטל אצלו והכל טמא". נראה שכוונתו באומרו "שהוא עומד לבדו חשוב לקבל טומאה" שבעינין שהגדל בארץ יהיה ראוי לקבל טומאה בפ"ע. הדבר מוכרח גם מהסברו שהדבר הגדל בים מק"ט רק מדין יד⁹⁰, ואם כן פשוט שבעינין שיעור הראוי לקבל טומאה בדבר הגדל בארץ, שאם לא כן, כיצד ייתכן שהדבר הגדל בים מהווה יד אם עיקר הכלי אינו ראוי לטומאה?

ג. המהר"ם (המובא בתוס' יו"ט בנגעים פ"א מ"א) כתב שני חידושים לקולא בדין זה: האחד בשם הריב"מ"ץ (הר"י מסימפונט)⁹¹, "דדווקא הרצועה של עור שחיבר לה טמא, ולא עור חית הים, אע"פ שמחוברת עמה. דייקא נמי מדקתני במתניתין 'טמא' ולא קתני 'מטמא'". כלומר, לדעתו המילים "דבר שהוא מקבל טומאה" הם מסקנת ההלכה מן המקרה, שכאשר חיבר את הגדל בארץ לגדל בים, החלק הראוי לקבל טומאה, שהוא הגדל בארץ, טמא. חידוש שני כתב המהר"ם מדעת עצמו, ש"דבר שהוא מקבל טומאה" נ"ל דיש בו כשיעור, שלש על שלש, עור חמשה על חמשה⁹², ולא בטיל ברוב, כיון דלא טרפן זה בזה כמו בסיפא".

המל"מ הנ"ל התלבט כיצד להבין את היחס בין שני חידושי של המהר"ם: אם המהר"ם נוקט בשניהם, לכאורה אין שום חידוש בדין דבר הגדל בים שחיבר לו מן הגדל בארץ, שהרי אם בגדל בארץ יש כשיעור, ורק חלק זה נטמא, הרי זה פשוט. ואמנם היה מקום לומר שהחידוש הוא רק שהחלק הראוי לקבל טומאה אינו בטל, אע"פ שהוא מיעוט (בניגוד לדין צמר גמלים ורחלים שטרפן זה בזה), אך אין זה מתיישב עם הנאמר בתו"כ "ובלבד שיחברנו לו כדרך חיבורו לטומאה", שהרי דווקא אם לא חיברו מובן יותר מדוע לא יתבטל. מתוך כך אומר המל"מ, ששני החידושים אינם עולים בקנה אחד אלא הם חלוקים זה על זה. אך יישב בדוחק, שאכן לדעת המהר"ם הדין נאמר רק לגבי הדבר

כדרך חיבורו לטומאה": האחד, שיחבר לו עור המקבל טומאה, ולא עור שאינו מעובד שאינו מק"ט, והוסיף: "והכי מפרש לה להאי מילתא במשנת נגעים", כלומר, המילים "דבר שהוא מקבל טומאה" פירושה שהגדל בארץ ראוי לטומאה (אם כי קשה להלום פירוש זה כלשון הספרא "כדרך חיבורו"). השני, כ"ש מפרשים, "שיחברנו לו יפה כדי שיראה עמו כאילו הוא עור אחד". נראה שהדברים מקבילים לפירושו בשמיני "שהוא נראה כאילו הוא ממנו ונוסף עמו". ופירוש שלישי, "שיחברנו לו לצורך, כגון שאותו החוט צריך לו לאימרא או לתוספת, אז הוא מביאו לידי טומאה". פירוש זה מחמיר יותר מן השני, שדי בכך שהגדל בארץ אינו מיותר כדי להביא את הבגד לטומאה.

90 ואגב כך למדנו שלדעתו דין ידות הוא שהיד עצמה מקבלת טומאה ולא רק מעבירה טומאה, וראה אנצ"ת ערך יד לטומאה ציון 70 והלאה, מחלוקת בזה.

91 כך בשמו גם בראבי"ה (תשובות וביאורי סוגיות סי' אלף כו).

92 ולא כדעת הרמב"ם שכלי עור טמאים בנגעים בכל שהוא, ראה הערה 104.

הגדל ביבשה ובתנאי שיש בו כשיעור, והחידוש הוא שגם כאשר הטומאה נוגעת בדבר הגדל בים הדבר הגדל ביבשה נטמא.

הסד"ט (קצד,א) סובר שדברי הר"י מסימפונט ודברי המהר"ם הם שיטה אחת, ואדרבה, אם הגדל בים אינו נטמא על כרחנו אנו צריכים שבגדל בארץ יהיה שיעור שלם. על שאלת המל"מ מה א"כ התחדש בדין זה השיב הסד"ט בשני אופנים: האחד, שהדבר הגדל בים משמש יד לדבר הגדל בארץ, ואם נטמא הגדל בארץ – הדבר הגדל בים מוציא את הטומאה, אבל אם נגעו הטומאה בגדל בים – טהור, ואינו מכניס את הטומאה לגדל בארץ (ולא כמל"מ). הסד"ט מדמה זאת לשיטת תוס' בחולין כד ע"ב (ד"ה וגבו טהור) לגבי יד כלי חרס, שאיננה מקבלת טומאה אלא מוציאה. לענ"ד אין זה מובן, מדוע היד תוציא את הטומאה ולא תכניס?⁹³ והשוואתו ליד כלי חרס אינה עולה יפה. סברת התוס' בחולין היא שהיד נחשבת ככלי עצמו, וכשם שכלי חרס מטמא מגבו ולא נטמא מגבו כך גם יד כלי חרס מוציאה ולא מכניסה. אולם בכלי עור אין כל סיבה לחלק בין הכנסה להוצאה, ואם העור הגדל בים נחשב יד – עליו להיות ככלי עצמו ולהוציא ולהכניס. אך מצאתי סיוע לדברי הסד"ט מלשון הראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות, סי' אלף כו) בשם הריב"מ"ן: "ועוד מצאתי בפירושו רבינו יצחק מסימפון הא דאמרינן להביא שחיבר לו מן הגדל בארץ, לאו למימרא דעורות הים מיטמא, אלא ההוא דחיבר לו אי איכא בו נגע מושך לטומאה ולשרפה, דיקא נמי דקתני טמא ולא קתני מ(י)טמא". הלשון "מושך" משמעו שבאופן זה גם החלק הגדל בים נטמא.

פירוש נוסף בסד"ט, שהר"י מסימפונט אומר את דבריו רק לגבי המשנה בנגעים, שנגע שנוצר על העור הגדל בים איננו מוגדר כצרעת, אע"פ שכאשר הגדל בארץ יתנגע יטמא גם הגדל בים, מדין יד. אולם בשאר הטומאות גם כאשר החלק הגדל בים יגע בטומאה הרי זה טמא, אך דווקא כאשר יש בחלק הגדל בארץ כשיעור, ורק אז הגדל בים נחשב כיד. עיקרו של דבר, שהחיבור לגדל בארץ לא מחשיב את הגדל בים כאילו גדל בארץ, ואינו אלא יד. בכך יישב הסד"ט את קושיית המל"מ מהתו"כ, כי ע"פ שני הפירושים יש צורך בחיבור בין הגדל בים לגדל בארץ. כעין חילוק זה כתב גם החזו"א (כלים סי' כג,יא) בדעת מהר"ם, שמה שהצריך שיעור בדבר המקבל טומאה הוא דווקא בטומאת נגעים⁹⁴.

לענ"ד פירוש זה אמנם מסתבר מצד עצמו, שאע"פ שהגדל בים נחשב יד לגדל בארץ מ"מ נגע שיתהווה בגדל בים לא יטמא. כיו"ב שנינו בנגעים פי"א מ"י: "נראה בנימין –

93 אמנם מבואר בחולין קיח ע"א שיש יותר חידוש בכך שיד מכניסה טומאה מאשר שתוציא, "השתא עיולי מעיילא, אפוקי מיבעיא?", ועי"ש בר"ן ובתורת חיים, שבהוצאה היד טפלה לאוכל ואילו בהכנסה האוכל טפל ליד. מ"מ למסקנה שם אין חילוק בין הכנסה להוצאה.

94 על פי זה ניתן ליישב סתירה לכאורה במהר"ם (מובא בתוס' יו"ט בכלים פי"ז מט"ו), שכתב: "דאפילו עשה מן הטהור ומן הטמא, כגון מן עור חיה שבים שהוא טהור וחיבר עמו עור אחר המקבל טומאה, אם יחדו למשכב ומושב מצטרף לטמא משכב ומושב", ומשמע שא"צ שיעור בדבר המקבל טומאה, עי"ש בהקשר דבריו.

הסדין טהור" (וכן ברמב"ם הל' טו"צ פ"ג ה"ט), אע"פ שהנימין הם יד לסדין (כלים פכ"ט מ"א והל' כלים פכ"א ה"א). אולם בר"י מסימפונט קשה לפרש כך, שהרי הוא למד את שיטתו מדקדוק לשון המשנה "דבר המקבל טומאה טמא", ולא "מטמא", ולדברי הסד"ט הרי הדבר הגדל בארץ גם מטמא את הגדל בים. ועוד, שלשון זו נאמרת גם במשנה בנגעים וגם בכלים, ואי אפשר לדייק כך בנגעים ולא לדייק כך בכלים.

נסכם, אפוא: שיטת הרמב"ם והראב"ד והרא"ש שהדבר הגדל בים נטמא בעצמו, אפילו אם אין כשיעור בדבר הגדל בארץ. שיטת הרי"ד שהדבר הגדל בים נטמא בעצמו, אך בתנאי שיש שיעור בגדל בארץ, וגם המהר"ם הצריך שיעור בדבר הגדל בארץ. ושיטת הרי"י מסימפונט שהדבר הגדל בים אינו נטמא בעצמו, ולא ברור האם המהר"ם מודה לו בזה. לדעה זו התחדש שהדבר הגדל בים מעביר את הטומאה בלבד (מל"מ), או נטמא בעצמו כאשר הטומאה נגעה בגדל בארץ (סד"ט; משמע בראב"ה).

לעניין המילים "דבר שהוא מקבל טומאה", מצאנו כמה פירושים: זהו תנאי בטיב הדבר הגדל בארץ, שיהיה חומר הראוי לטומאה (פירוש הראב"ד לספרא), או בשיעור הראוי לטומאה (מהר"ם), או תנאי באיכות החיבור, שיהיה באופן שמחשיב את שתי היחידות כיחידה אחת (פיה"מ בנגעים). פירוש אחר: זהו תנאי בדין כתוצאה מהחיבור, שרק הדבר הגדל בארץ נטמא (ריב"מ"ץ), או שרק נגיעה בו מטמאת (מל"מ בדעת פיה"מ בכלים).

לולא דמסתפינא אוסיף פירוש שלא ראיתי במפורש בקדמונים: מילים אלו הן תנאי בדבר הגדל בים, שאם הוא מסוג דבר המקבל טומאה, דהיינו עור או עצם או עץ או בגד, הרי זה טמא, אך לא אם הוא חומר שגם כיוצא בו ביבשה אינו נטמא⁹⁵. אמנם לכאורה לגבי עורות אין צורך לומר שיש ביבשה כיו"ב המקבל טומאה, שהרי כל סוגי העור ביבשה ראויים לטומאת כלים⁹⁶, אך אולי הכוונה לאפוקי עור שאינו מעובד.

95 לפי זה מתבאר המעבר מלשון רבים ליחיד: "העושה כלים מן הגדל בים... [איזה מהם שהוא] דבר שהוא מקבל טומאה - טמא". לפי הביאור ש"דבר" מגדיר את הגדל בארץ, המעבר מתבאר אחרת: "יחיבר להם [דבר כלשהו] מן הגדל בארץ, אפילו חוט אפילו משיחה, דבר שהוא מקבל טומאה, טמא". היה מקום להעמיס פירוש זה בדברי המהר"ם בפירושו השני, שהחלק הגדל בים טמא דווקא אם יש בו כשיעור, ודלא כריב"מ"ץ, שרק החלק הגדל בארץ טמא. אולם מדבריו שחלק זה אינו בטל ברוב לא משמע כך, שהרי אם בחלק הגדל בים יש כשיעור ובחלק הגדל בארץ יש שיעור גדול יותר פשיטא שגם אם החלק הגדל בים יתבטל הרי זה טמא.

96 יש מקום לומר שהעורות הראויים לאכילה (שנמנו בחולין פ"ט מ"ב: "אלו שעורותיהן כבשרן"), אם עשו מהם כלים - אינם בגדר "כלי עור", ואם כן אפשר שזהו שבאה המשנה למעט, שאם לקח מעור הדג הנאכל וחיבר לו מהגדל בארץ הרי זה טהור. דין העורות הנאכלים תלוי בהבנת דין עור העוף, שלעניין טומאת נבלות דינו כבשר (תוס' שבת קז ע"א ד"ה אמר שמואל), והרמב"ם (הל' כלים פ"א ה"ד) מטהר את הכלים הנעשים ממנו, ונימוקו צריך תלמוד, עיין חזו"א כלים סי' כג סק"ג ובמקור ברוך (גינצבורג) ח"א סי' יד. במקדש דוד (טהרות סי' נסק"ב) מבואר שנקט שיעור שדינו כבשר אינו מקבל טומאת נגעים, עי"ש שהסתפק בדינם לאחר שעיבדם וכבר אין בהם טומאת נבלות, ולאידך גיסא ראה 'משמרת הטהרה' (רבינוביקי), כלים עמ' קיט, שדקדק מהרמב"ם שכלים מעורות אלו מקבלים טומאה.

ראיות

הכבא "אפילו חוט אפילו משיחה" קשה לדעת הרי"ד והמהר"ם, וכמ"ש המל"מ. הרי חוט איננו מקבל טומאה, ואפילו בנגעים, ששתי וערב טמא בהם, הרי זה דווקא בגודל הראוי לארוג בגד בשיעור שלוש על שלוש אצבעות (נגעים פי"א מ"ח). ועוד, שחוט אחד אינו מק"ט משום שאין ברחבו כגריס⁹⁷. כפי הנראה הם מפרשים כאילו נאמר "אפילו בחוט, אפילו במשיחה", וזהו תיאור לצורת החיבור⁹⁸. מכל מקום, מכלל דוחק לא יצא. ומאחר שהפשטות היא שהדבר הגדל בארץ מטמא אפילו בכל שהוא, ממילא מתברר שהדבר הגדל בים נטמא בעצמו, כי אין סברה שהחיבור לגדל בים יחשיב את הגדל בארץ לבדו כאילו יש בו כשיעור.

בתוספתא כלים ב"מ פ"ז ה"ד נאמר: "העושה כלים מן הגדל בים – (טמאין) [טהורים]. חיבר להם מן הגדל בארץ כדרך חיבורן לטומאה, אפילו כלי גללים כלי אבנים כלי אדמה,

97 ראה בהל' ט"ז פ"א ה"ז שבעינין גריס מרובע, ונגע ארוך וצר אינו טמא. וכדין גריס בנגעי אדם כן הוא בנגעי בגדים (ט"ז פ"ב ה"א), ולכן המשנה מדברת על נגע בשתי וערב כשהם בפקעת (נגעים פי"א מ"ח-ט), ולעניין רצועת עור מפורש בפי"א מ"א: "רצועות מנעל וסנדל שיש בהן רוחב כגריס הרי אלו מטמאין בנגעים".

זה באשר לחוט, ומשיחה אולי רחבה יותר, ועניינה טעון בירור. הגמ' בשבת סד ע"א אומרת ששק מק"ט אע"פ שאינו אריג, "שכן עני קולע שלש נימין ותולה בצוואר בתו". אח"כ אומרת הגמ' שחבלים ומשיחות אינם מק"ט, כי "מה שק טווי ואריג – אף כל טווי ואריג". רש"י מפרש שהנימין שהעני קולע הן טוויות, וקליעתן נחשבת כעין אריגה (ו"אע"פ שאינו אריג" היינו שאינו אריג ממש). לעומת זאת החבלים והמשיחות הם קליעה של נוצה כמו שנתלשה, ללא טווייה, ולכן הם טהורים. אולם הרמב"ם (הל' כלים פ"א ה"ב) כתב: "אבל החבלים והמשיחות השזורין, בין מן השער בין מצמר ופשתים, אינן מקבלין טומאה בפני עצמן", הרי שהמשיחה שזורה אבל אינה ארוגה, היפך פרש"י. וכן ברבנו הלל על התו"כ (שמיי פרק ה, א): "משיחות היינו שער טווי שעושין מהן שק... דאע"ג דטווין נינהו לא אריגי". נמצא שע"פ רש"י המשיחה איננה טווייה, וא"כ אינה נטמאת בנגעים אפילו אם תהיה ברוחב כגריס ויש בה כדי לארוג ממנה שלוש על שלוש, ואילו לרמב"ם ורבנו הלל המשיחה טווייה, ומקבלת טומאת נגעים בתנאים הנ"ל. וראה בתפא"י בנגעים שם (יכין אות ה).

ויש לשאול, בשלמא לרש"י מובנת הרבותא במשיחה לעומת החוט, "אפילו חוט, אפילו משיחה", כלומר, אפילו חוט הטווי ואפילו משיחה שאינה טווייה; אבל לרמב"ם מאי "אפילו"? ושמא הכי קאמר: "אפילו חוט" הטווי, שעומד לאריגה, ו"אפילו משיחה", שטווייה ואינה עומדת לאריגה, אלא משמשת בפ"ע כמו שמצאנו בכמה מקומות, וראה בתוספתא בשבת פ"ט ה"ו: "משיחה – רבי נתן אומר: כדי לקשור בה בין כתפיו", וברש"י שבת סד ע"א ד"ה יכול, שהמשיחה נועדה למדידה (כמשמעות "משח" בארמית). בפי"מ בענייננו (כלים פי"ז מ"ג) נראה שהרמב"ם פירש שהמשיחה היא פסולת מן הבגד, שהחייט מוציא בשעה שהוא גוזר אותו (ע"ש בהערת הרב קאפח), ושמא ביאר שזויה הרבותא בה.

98 כ"כ המשא"ח בכלים בדעת המהר"ם, והרבותא ב"אפילו" היא שהחתיכות שחוברו ניכרות כשתי מטליות ולא נעשו כאחת. וקדמו הראב"ה (תשובות וביאורי סוגיות, סי' אלף כו): "ואומר אני דגבי שרצים דמרבי חוט ומשיחה אם חיבר לו, וכי חוט ומשיחה מיטמא בשרצים?... ומתוך הדוחק יש לפרש שחיבר לו מן הגדל בארץ על ידי חוט ומשיחה, ומיהו מזה מחצה ומזה מחצה, מיטמא שניהם". לפי דרך זו אפשר שהרבותא ב"אפילו במשיחה" היא שהמשיחה ארוכה יותר מן החוט (שכן נועדה למדידה, כפרש"י בשבת הנ"ל), והמרחק בין הגדל בארץ לגדל בים גדול יותר.

דבר שכליו מקבל טומאה – טמא, ודבר שאין כליו מקבל טומאה – טהור. רבי יהודה אומר: כלים ראויים לטומאה וטיהורם, לכשתמצא להן עילה יהיו טמאים". פירוש דברי תנא קמא: אם חיבר חומר שכלים העשויים ממנו מק"ט – ה"ז טמא, ואם חיבר חומר שכלים העשויים ממנו אינם מק"ט – ה"ז טהור. הפיסקה "אפילו כלי גללים" וכו' צריכה ביאור, ראה להלן סי' ט עמ' 314.

רבי יהודה בסיפא בא לכאורה לחלוק ולומר שאפילו אם חיבר דבר שאינו מק"ט הרי זה טמא, וכן פירש החס"ד. אולם תוספתא זו מובאת בפירוש הראב"ד לתו"כ (בשמיני פרשה ו, הני"ל), ושם נוסף משפט בדברי רבי יהודה: "כלי זכוכית ראויים לטהרה וטימאום, לכשתמצא להן עילה יהיו טהורים" (עי"ש בראב"ד מהי העילה שמצאו לטהר כלי זכוכית). לפי גירסה זו נראה שרבי יהודה לא בא לחלוק, אלא רק להסביר את טעם הדבר שחיבור כלשהו גורם טומאה, ונתן גם דוגמה למקרה הפוך, שבו עילה קלושה גורמת לטהר. וכן פירש הראב"ד שם: "למדנו טעם החוט או המשיחה מפני מה הם גורמים טומאה לכלים הטהורים ואע"פ שהן בעצמן אינן בני טומאה... מפני שהם [כלומר, הדברים הגדלים בים] חזקים ומשמשיין כל תשמיש ככלי עץ או ככלי חרס, ולא טהרנו אותם אלא מגזרת הכתוב, וכשנמצא להם שום עלילה לטמא אותם בשום חיבור אנו מטמאים אותם". מלשונו "למדנו טעם" משמע שרבי יהודה בא להסביר ולא לחלוק.

מתוספתא זו יש ללמוד כמה הלכתא גברותא בסוגיה זו של דבר הגדל בים: א. נראה שהמילים "דבר שכליו מקבל טומאה" מקבילות לאמור במשנה "דבר שהוא מקבל טומאה", ושמע מינה שלא בעינן שיעור לקבל טומאה, אלא מין הראוי לקבל טומאה (וכן דקדק הסד"ט קעג, ב ד"ה אפילו). ב. ברור בדברי רבי יהודה שהדבר הגדל בים מק"ט בעצמו, ולא רק הגדל בארץ. ואפילו אם נאמר שרבי יהודה בא לחלוק ולומר שאפילו כלי גללים יגרמו טומאה, לא מסתבר שת"ק ור' יהודה נחלקו בשאלה העיקרית האם גם הדבר הגדל בים נטמא, וא"כ מר' יהודה נשמע לרבנן. ג. נראה גם מדברי ר' יהודה שגדר טומאת דבר הגדל בים כשהתחבר לגדל בארץ איננו משום יד, כדעת הרי"ד, אלא שבמקרה זה לא התמעטו כלל מעור האמור בתורה. וכך הוא פשט התו"כ גם כן, "יכול שאני מוציא... ת"ל או בעור". ד. החידוש שדבר הגדל בארץ גורם טומאה לדבר הגדל בים נאמר רק לגבי דבר שהיה ראוי לטומאה, אלא שהכתוב מיעט אותו מפני שהוא גדל בים. דהיינו: מדובר על עור ועצם ובגד ואולי גם עץ, שכמותם ביבשה מקבלים טומאה ורק משום שהם בים אינם מק"ט, אבל שאר דברים המצויים בים, שכמותם ביבשה אינו מק"ט, לא נאמר בהם דין זה⁹⁹.

99 לאפוקי מסברה שמופיעה בכמה מחברים (ראה בהערה הבאה), שפלסטיק, על הצד שדינו כדבר הגדל בים (ראה להלן פרק ה), טהור רק כאשר הכלי כולו מפלסטיק ללא שיור, ואם חיבר לו מן הגדל בארץ הרי זה טמא אע"פ שהפלסטיק אינו מן החומרים האמורים בתורה כלל; והעיר על כך ב'שהרת הכלים' ח"א עמ' עד.

עלה בידינו, שפשט התוספתא מסייע לרמב"ם והראב"ד והרא"ש, בנוסף לכך שפשט המשנה תומך בבירור בדעה שא"צ שיעור בדבר הגדל בארץ. וכך הכריעו האחרונים: אליהו רבא בנגעים והתפא"י בכלים ונגעים (שכתבו שתוספת החוט והמשיחה מטמאת אע"פ שאין בהם כשיעור); סד"ט (קעד, א סוד"ה אפילו, על פי התוספתא); מהרש"ם (ח"ב סי' רכד אות כד: "דהא בדבר הגדל מן הים מהני אפילו חיבר חוט או משיחה שאינו עיקר כלל"; אך עי"ש דברי בעל השו"מ); ערוה"ש העתיד (סי' קפה-י, יא, על פי שיטת רוב מפרשי המשנה); עזרת כהנים (תוספות העזרה שמיני דף עו, א, ע"פ פשט המשנה והתו"כ); טהרת הבית (ח"א עמ' תט, אפילו לענין כתמים דרבנן!); שו"ת אור לציון (ח"א או"ח סי' ג, וכתב שאע"פ שספק כתמים לקולא יש להכריע כרמב"ם מאחר שהתקבל כפוסק בארצות אלו); ושו"ת מעשה חושב (ח"ז עמ' רכא)¹⁰⁰.

כשהגדל בארץ התמזג עם הגדל בים

המל"מ (הל' כלים פ"א ה"ג) הסתפק בשאלה מה דין צמר רחלים וצמר הגדל בים שטרפם זה בזה, האם דינו כצמר רחלים וצמר גמלים, שהולכים בהם אחר הרוב (נגעים פ"א מ"ב), או שמא בתערובת זו די במעט צמר רחלים כדי לטמא, מפני שהוא ניכר. מהצעת צדדי הספק נראה שפשוט היה למל"מ שמיעוט שאינו ניכר אינו גורר את הבגד לטומאה, אפילו לדעת הרמב"ם המטמא בחוט ומשיחה, וספקו הוא במציאות בלבד, האם צמר רחלים שהתערב בצמר גמלים יהיה ניכר לעולם אפילו במיעוטו.

במשא"ח (כלים פ"ז מ"ג) תמה על ספקו של המל"מ, שכן אם עשה מהם בגד הרי אפילו אם אינם ניכרים¹⁰¹ לא גרע מחיברן בחוט ומשיחה, וכן העיר הערוה"ש (סי' קפה, יב). אך נראה שהמל"מ סבור שהמשנה עוסקת בחוט שניכר בפני עצמו. וכך משמע שנקט בשו"ת משפט כהן סי' קכד, שהחוט ומשיחה "הוי דבר חשוב בעצמו, ולא חברו להיות טפל ומקשט או משמש להגדל בים" (אם כי, בדעת הרמב"ם משמע שגם טפל מטמא, כאמור, אך עכ"פ נראה שיש לו איזו חשיבות והיכר). לפי זה, כאשר התערובת היא בשלב מוקדם, וכל החומר נראה אחיד ואין בו היכר לדבר הגדל בארץ, על פי המל"מ הרי זה טהור.

100 לפי זה העלה שם חשש אפילו במזרונים מניילון שהם מק"ט ואינם חוצצים בפני הטומאה, שמא יש בהם סיבי כותנה. כאמור, לענ"ד אין מקום לחשש זה, מאחר שהמזרון אינו טווי וארוג כ"בגד", והוא טהור לא רק מחמת הסברה שדינו כגדל בים.

לאידך גיסא, ב'טהרת הכלים' (ח"ד עמ' שיד) הקל לטהר בגד ניילון אפילו כאשר חיבר לו כמה חוטים גלויים מן הגדל בארץ. וטעמו, שהחומרא לטמא מחמת חוט אחד נאמרה דווקא על המינים שכיוצא בהם ביבשה מק"ט, כגון עור ועצם, שמאחר שהם ראויים לטומאה וטיהורם הם שבים ומיטמאים בעילה קלה, כמ"ש בתוספתא, אבל הניילון, שהוא חומר שבעיקרו אינו משבעת המינים הכתובים בתורה, אין בו מקום לחומרא זו. לענ"ד אין זה מובן, שהרי ניילון ארוג הוא "בגד", וממילא אף הוא מן החומרים הכתובים בתורה, וטהור רק מהטעם המיוחד של "גדל בים" לסוברים כך, כדלהלן. אם כן דינו שווה לעור ועצם.

101 לפנינו במשא"ח: "ואפילו ניכרין זה מזה", ונראה שהיא ט"ס, כמ"ש במעשה חושב ח"ז עמ' רכ.

ומסתבר לענ"ד לקבוע להלכה כפשיטתו של המל"מ, ומצטרף לכך השיקול שלדעת ראשונים אחרים (הרי"ד, המהר"ם או גם הראב"ד הנ"ל) הרי זה פשוט מעיקרא¹⁰².

הגדרת הכלי המחובר מהארץ ומהים

שאלה נוספת עולה בדין זה של גדל בים שחיברו לגדל בארץ, מה הדין כאשר הגדל בארץ והגדל בים הם מינים שונים לחלוטין? האם החיבור מחשיב את כל הכלי כמינו של הגדל בארץ, או כמין המקביל לגדל בים? לדוגמה, כאשר חוט של צמר חובר לעור הדג, האם דין הכלי ככלי עור, המקבל טומאה רק בהיותו כלי קיבול, או ככגד, שנטמא בכל אופן? כאמור לעיל פרק ג, בעניין האלמוג נחלקו בזה אחרונים: הסדרי טהרות (קלד, ב) החשיב את הכלי לפי המין הגדל בארץ, ולכן כתב שדבר הגדל בים המחובר לטבעת מתכת צריך לקבל טומאה אפילו כשהוא פשוט, ובלשונו: "הרי אין אנו דנין בו שיקבל טומאה [אלא] רק ע"י שחיבר לו דבר הגדל מן הארץ, שזה מהפכו להיות כמוהו לקבל טומאה. א"כ יקבל טומאה אף שהוא פשוט, שהרי הדבר שחיבר לו הוא מתכת ומהפכו להיות כמוהו וכלי מתכת פשוטיהן טמאים". ואילו הישועות מלכו המובא שם החשיב את הכלי המחובר לפי המין הגדל בים. כיו"ב כתב בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ד סי' ט), שכלים מעצמות הדג שנוסף להם חוט מתכת אמנם מק"ט מחמת המתכת אבל אין דינם ככלי מתכת לעניין חיוב טבילת כלי סעודה¹⁰³.

בשאלה זו לא מצאתי גילוי מפורש בדברי הראשונים. מסתבר שלדעת הרי"ד שהגדל בים אינו אלא יד לגדל בארץ הכלי יוגדר ע"פ מינו של הגדל בארץ. אולם נראה לענ"ד שהרמב"ם חולק בזה, שכן פסק בהל' טו"צ פי"ג ה"ה: "עורות חיה שבים אין מטמאין בנגעים. חיבר להם מן הגדל בארץ, אפילו חוט או משיחה של צמר או פשתים, או עור בהמה וחיה המעובדין כל שהוא, ועשה מהן כלים - מטמאין בנגעים". מלשון זו משמע שבין אם חיבר להם עור ובין אם חיבר להם צו"פ דינם שווה. והרי יש חילוק בין עור לצו"פ, שצו"פ נטמאים בנגעים רק בשלוש על שלוש ואילו עור נטמא בכל שהוא, כמ"ש הרמב"ם בה"ד שם: "וכל כלי העור בין פשוטיהן בין מקבליהן כל שהן מטמאין בנגעים"¹⁰⁴. נראה, אפוא, שגם אם חיבר להם צו"פ דינם כעור.

102 בשו"ת דברי יציב (או"ח סי' ג אות ח) כתב שדי בתערובת כלשהי של חומר הגדל באדמה כדי לטמא את הגדל בים, ולפי זה כתב שאין מקום להחשיב את הניילון כדבר הגדל בים (ראה להלן פרק ה), מאחר שבתהליך ייצורו מערבים בו חומרים נוספים מן הארץ (ולפ"ז כתב שספקו של המל"מ הוא לשיטת הרי"מ מסימפונט בדווקא; ואינו במשמע). אך השיב עליו לנכון בשו"ת דברי דוד (טהרני, ח"ב יו"ד סי' מג), שצריך עכ"פ חוט בפ"ע, בניגוד לניילון, שהתערובת המעטה מהגדל בארץ היא כבר בשלב חומר הגלם לעשיית החוט, ע"ש בבירור המציאות מפי מומחה לסיבים.

103 כך נקט גם בשו"ת משפט כהן סי' קכד מסברתו, אך כתב שמהגר"א אפשר להבין אחרת, שבעץ הגדל בים שהתחבר למתכת איננו דנים על פי כללי שילוב עץ ומתכת, וראה הערה 51.

104 אם היה כתוב "בין מקבלין כל שהן" היה אפשר לומר ש"כל שהן" מתייחס רק למקבלין, שאע"פ

ובפיה"מ בנגעים פי"א מ"א כתב הרמב"ם: "ואם חיבר דרך משל מטלית של פשתן בעור בעל חי של ים... הרי אותו העור של ים מטמא בנגעים, לאמרו 'או בעור' איזה עור שיהיה". משמע שהריבוי לטומאה הוא בתורת עור, אע"פ שחיבר לו פשתן. וכך גם פשוט הדרשה בתו"כ מ"או בעור", שזהו ריבוי לסוג נוסף של עור שיהיה כמותו. ועוד, שמלשון הרמב"ם "מטלית של פשתן" מוכח שגם כאשר הפשתן ניתן רק בתור טלאי ודבר טפל לעור ה"ז מק"ט, בניגוד לראב"ד הנ"ל¹⁰⁵. ולכאורה בעלמא בחיבור עור רגיל לבגד רגיל יש ללכת אחר העיקר, כמו בעץ ומתכת שהמשמש בטל לתכלית (כלים פי"ג מ"ו). מעתה, אם בחיבור בין הארץ לים נלך אחר הארץ נמצא שהעור הגדל בים חמור מן העור הגדל ביבשה, שעור היבשה שיש לו טלאי של פשתן דינו כעור ואינו נטמא בשרץ בשלוש על שלוש אצבעות א"כ יהיה כלי קיבול, ואילו עור הים שיש לו טלאי של פשתן נחשב כבר כבגד ומק"ט בשלוש על שלוש! וכן כשיחבר מתכת המשמשת את העץ לעץ הגדל בים יהיה דינו חמור מעץ הגדל בארץ, ואינו מסתבר כלל. גם לדעת הראב"ד שדבר טפל אינו גורם טומאה לגדל בים עלול להיווצר מצב כזה, שחוט ומשיחה שאין בהם שיעור יתנו לעור הגדל בים דין בגד ויטילו עליו חומרות יותר מאשר עור הגדל בארץ שחיבר לו חוט ומשיחה.

נראה, אפוא, שהשאלה כיצד יוגדר מינו של הכלי המעורב תלויה במחלוקת הנ"ל האם בעיני שיעור בדבר הגדל בארץ: לשיטת המהר"ם והרי"ד הכלי יוגדר ע"פ המין הגדל בארץ, ואילו לשיטת הרמב"ם והראב"ד על כרחנו הכלי יוגדר ע"פ הגדל בים. וכך מתבאר להדיא מהמל"מ (כלים פכ"ג ה"ד), שכתב שבצמר או פשתן המחובר לגדל בים השיעור של הגדל בים צריך להיות ג' טפחים כשאר מינים, ולא די בג' על ג' אצבעות כצמר ופשתים, וכן אם הוא עור הגדל בים הוא צריך להיות בשיעור חמישה טפחים, כדין עור. כמו כן משמע בתפא"י (נגעים פי"א מ"ז, בועז אות ז), שכתב שעור הגדל בים שחיבר לו צמר גמלים וקנבוס מקבל טומאת נגעים, אע"פ שצמר גמלים וקנבוס אינו מקבל טומאת נגעים.

סיכום

כאשר חיברו מן הגדל בארץ לדבר הגדל בים, דעת הרמב"ם הראב"ד והרא"ש שגם הדבר הגדל בים מקבל טומאה, ואפילו אם אין שיעור בדבר הגדל בארץ לבדו. הר"י מסימפונט חולק בנקודה הראשונה, וסובר שהדבר הגדל בים אינו מקבל טומאה. הרי"ד והמהר"ם

שמקבל רק כ"ש הרי זה בית קיבול, אבל מהלשון "מקבליהן" מוכח ש"כל שהן" מתייחס גם לפשוטין. זהו חידוש גדול, כי בשאר טומאות פשוטי כלי העור טמאים רק בשלוש על שלוש לדעת הרמב"ם בהל' כלים פכ"ג ה"ג, וראה ביאורו בחזו"א נגעים סי' א סקכ"ה, וראה לשון המהר"ם בנגעים הנ"ל.

105 בתרגום הנדפס בגמרות הנוסח "חתיכת פשתן" במקום "מטלית" שבתרגום הרב קאפח. ושאלתי על כך את הרב יצחק שילת שליט"א, ואמר לי בכירור שהמילה שבמקור הערבי 'רקעה' פירושה בראש ובראשונה טלאי, ראה גם משנה ו ופיה"מ שם.

חולקים בנקודה השנייה, ולדעתם הדבר הגדל בארץ צריך שיעור. מסתבר שגם הגדרת החפץ תלויה במחלוקת זו: לדעת הרמב"ם הולכים אחר המין הגדל בים, וכן משמע מלשונו, ואילו לדעת הרי"ד הולכים אחר המין הגדל בארץ. פשטות המשנה והתוספתא והתו"כ כדעת הרמב"ם וסיעתו, וכן הכריעו אחרונים.

ישנה מחלוקת בין הרמב"ם לראב"ד במקרה שהדבר הגדל בארץ טפל לגדל בים, כגון שעשאו טלאי או קבעו במקום שאינו ניכר, שלרמב"ם הוא גורם טומאה ולראב"ד לא. גם לדעת הרמב"ם נקט המל"מ שהדבר הגדל בארץ צריך להיות ניכר בפני עצמו, ואם הוא התמוזג לחלוטין בדבר הגדל בים ולא ניתן לזהותו אינו גורר את הדבר הגדל בים לטומאה אלא אם כן הוא הרוב.

פרק ה: נפט - דבר הגדל בים?

הנפט ומקורו

פלסטיק, ניילון ומוצרים נוספים נעשים מנפט. לצורך הדיון ההלכתי חשוב לענ"ד להקדים תיאור של דרכי אגירתו והפקתו של הנפט. הנפט הוא נוזל שנמצא בעומק האדמה. הוא מופק בדרך כלל בקידוח ביבשה, או בקרקעית הים במים רדודים (באופן יחסי לעומק האוקיינוסים). מאגר נפט עשוי להיווצר רק במבנה גאולוגי מיוחד, שבו שכבת חול או סלע נקבובי מצויה בין שכבות של סלעים אטומים (לרבות סלעים שנאטמו כתוצאה מרוויה שלהם במים), והשכבות האטומות מונעות מהנפט לזרום (מבנה זה מכונה "מלכודת נפט"). בניגוד לטעות נפוצה, הנפט במעבה האדמה אינו נמצא בחלל גדול המלא נוזל, אלא בסלע נקבובי שבו חללים זעירים מרובים, רובם בקוטר פחות ממילימטר (!), ונפחם הכולל של החללים עשוי להגיע ל-25% מנפח הסלע שבתוכו הם מצויים. הלחצים במעבה האדמה, ומשקלו הסגולי של הנפט, הנמוך ממים, יוצרים לחץ של הנפט כלפי מעלה, אך הוא נבלם בשכבת הסלע האטומה שמעליו. כאשר קידוח הנפט חודר את השכבה האטומה, הנפט מתחיל לעלות במהירות מחמת הלחץ האמור ומגיע אל פני האדמה כנוזל מרוכז, לעתים קרובות מלווה בגז ובמים.

אין הבדל בין נפט הנמצא בקרקעית הים לבין זה הנמצא ביבשה, מבחינת צורתו ושימושו (קיימים הבדלים מסוימים בין סוגי נפט גולמי, מסיבות אחרות שאינן תלויות בהיותו בים או ביבשה). כמוכך, אין דרך לזהות האם מוצר כלשהו שלפנינו מקורו בנפט ימי או יבשתי¹⁰⁶.

106 ע"פ התיאוריה המקובלת במדע לדרכי היווצרותו של הנפט הוא נוצר ממשקעים שהצטברו על קרקעית הים. יש בנפט חומרים דומים לחומרים המרכיבים את גופם של בעלי חיים וצמחים, ומכאן הסיקו החוקרים שמקור הנפט ממשקעים מהחי והצומח שהצטברו על קרקעית הים, ומעליהם הצטברו שכבות סלע שלחצו על המשקעים והפכו אותם לנפט. לפי הסבר זה, קיומו של

מחלוקת הפוסקים וטעמיה

בשאלה האם הנפט ומוצריו נחשבים כדבר הגדל בים נחלקו הפוסקים, וההשלכה העיקרית מכך היא טהרתם של בגדים מחומר סינתטי כגון ניילון¹⁰⁷. האגרות משה (יו"ד ח"ג סי' נג), הרב עובדיה יוסף (טהרת הבית ח"א עמ' תח-תט), הרב אלישיב (קובץ תשובות ח"א סי' א) והשבט הלוי (ח"י סי' ריז) טיהרו את בגדי הניילון. לעומתם, הרב שלמה זלמן אורבך (מנחת שלמה ח"ב סי' עזב), והציץ אליעזר (ח"י"ב סי' ג, טימאו אותם, וכך נוטה דעת האור לציון (ח"א או"ח סי' ג)¹⁰⁸. ביסוד דברי המטהרים עומדות כמה סברות: א. באר מים נחשבת כ"ים" לעניין זה, כמו שכתבו אחרונים¹⁰⁹, ואין הבדל בין באר נפט לבאר מים (טהרת הבית). ב. הנפט נחשב כסוג של מים (לשון הרב אלישיב: "מים מינרלים"), והוא אף כשר לטבילה¹¹⁰. ג. הדגש בדין

מאגר נפט ביבשה אפשרי בשתי צורות: בקרבת הים, כאשר הנפט זרם מן הסלעים שבקרקע הים ("סלעי מקור" שמהם הוא נוצר) אל שכבת סלעים בקרקע היבשה ("סלעי מאגר"); או במקום שבו היה ים בעבר. כך, למשל, במזרח התיכון, שבו אחד מריכוזי הנפט הגדולים בעולם, משערים שהיה בעבר ים רדוד, "ים תטיס" (כל פרטי התיאור בגוף המאמר ובהערה היו למראה עיניו של הגאולוג ד"ר יעקב מימרן, בעבר ממנה על הגז והנפט במשרד התשתיות, והוא אישר את הדברים).

107 לגבי פלסטיק קשיח, שאף הוא מנפט, הסברה הפשוטה היא לטהר גם אלמלא שנגדיר את הנפט כ"גדל בים", מאחר שחומר זה לא הוזכר בתורה ולא גזרו עליו חכמים, כפי שהתבאר בסי' יא. לעומת זאת בטומאת בגדים התרבו כל החומרים שמהם נעשה הבגד, פרט לבגד מדבר הגדל בים. אמנם יש שיקולים נוספים לטהר בגד ניילון: א. קיימת סברה ששאר החומרים חוץ מצמר ופשתן התרכו מ"או בגד", ולפי"ז יש מקום לומר שהתרכו רק החומרים הבאים מהחי והצומח, בדומה לצמר ופשתן, ולא מן הדומם. ב. כאשר הניילון נעשה כיריעה מקשה אחת ולא מחוטים ארוגים אפשר שאין זה "בגד". שיקולים אלה נדונו בסי' ג, והדיון כאן מתמקד רק בשאלה זו של הגדרתו כ"גדל בים".

108 רוב דברי האור לציון התפרסמו לראשונה בקובץ 'משואות' א בשנת תש"ך, וככל הידוע לי הוא היה הראשון לדון בנפט ומוצריו סביב סוגיה זו של "גדל בים". מסקנתו בגרסה המקדמת שם היא שבגד ניילון מק"ט, ואילו באור לציון נדפסה תשובתו בתוספת דברים ובמסקנתו נשאר בספק.

109 ראה הערה 81.

110 כך מובא בשם הרב אלישיב ב'שערי טהרה' (שטרן, ח"א סי' טז אות ד), ובקונטרס 'נספר תהלתך' (גילרנטר, עמ' 1) כתב בשמו שדינו כמעין ממש הכשר לטבילת זבים (ועיי"ש בשערי טהרה, שציין לכמה מקורות שדנו בכשרות הנפט למקוה, ודקדק מהחזו"א הל' מקוואות סי' קכג סק"ה שפסול. הרב פרנק, ע"פ המסופר ב'משואה לדור' עמ' קמח, הכשירו מדין "ברייתו מן המים").

עניין זה מופיע גם בהערות הרב אלישיב לחולין פד ע"א, ואולי דברי הראשונים שם הם המקור לשיטתו. בגמ' שם נאמר שרק מים כשרים לטבילה ולא שאר משקים, והגמ' מביאה דרשות מיוחדות לפסול שאר משקים, בין במכונסין ובין בזוחלין. רש"י נמנע מלפרש את המושג "זוחלין" כמובנו הרגיל, מעיין נובע וזורם, ופירש שהכוונה למשקים שהזחילם בהמשכה למקוה שרובו מים, וביאר הריטב"א שרש"י פירש כך משום "דאילו שאר משקין זוחלין היכי משכחת לה?". דהיינו, במציאות אין מעיין נובע של משקה כלשהו מלבד מים. וביאר הרב אלישיב שלדעתם הנפט נחשב כמים, ולכן לא פירשו שה"זוחלין" הוא מעיין של נפט.

לענ"ד הדברים קשים, שכן רש"י בשבת כד ע"ב ד"ה נפט מגדיר אותו כ"מין שמן שריחו רע, כדאמרינן בסדר יומא (לט ע"א): בא למדוד נפט אומרים לו מדוד לעצמך, שאין אדם רוצה לסייעו". גם משמע מהצורך של רש"י להוכיח שהנפט בעל ריח רע שבמקומו של רש"י הנפט לא היה מוכר, ורש"י

“גדל בים” איננו דווקא על מה שנחשב “ים”, אלא העיקר הוא שאינו יונק מן הארץ כמו צמר ופשתן. מבחינה זו, בגד הנעשה מכל נוזל שהוא אינו דומה כלל לצמר ופשתן (הרב אלישיב)¹¹¹.

הגרשׁזׁ אוירבך חלק בכל הנקודות הללו: א. אפילו אם הנפט נחשב כמים באר נפט אינה “ים”, מאחר שהנפט נמצא רק ביבשה, שהרי גם בים אינו אלא בקרקעיתו. הגדרה זו צריכה ביאור, שהרי לכאורה הבאר עצמה היא ה“ים”, ומה לי האם ים זה מחובר לימים אחרים? נראה שלדעתו הדין שבאר מים נחשבת כים הוא הרחבה של המושג “ים”, כי המים עיקרם בים, ולא חילקו חכמים בין הים הגדול לבין מקורות מים קטנים. אולם הנפט, שכל צורת הופעתו היא בבארות ואין לו “ים” בפני עצמו, אינו בכלל זה. וריכוז הנפט במעבה האדמה אינו נחשב “ים”, מפני שהנפט המצוי שם אינו מרוכז אלא ספוג באדמה, כפי שהתבאר, או מטעם אחר, ש“ים” שמכוסה ביבשה מעליו אינו בגדר “ים”¹¹². ב. הנפט אינו מים כלל, מפני שהוא שונה מהותית בתכונותיו, “שכולו בוער ושוורף ומתחילה ועד סוף הוא נהפך לאש, מהיכי תיתי נימא דחשיב מים?”. ג. הגרשׁזׁ לא דן במפורש בשאלה היסודית מהו “גדל בארץ”, אבל ניכר שתפס ש“הגדל בים” הוא חידוש מצומצם, וכל מה שמצוי ביבשה נחשב כ“גדל בארץ”.

נימוקים נוספים שנאמרו לטמא את מוצרי הנפט: האור לציון הגדיר את הנפט כדבר הבא מן העפר, ע”פ ‘תרגום שני’ לאסתר א, ב (מהדו’ תורת חיים עמ’ רי) על חידושה של מלכת

אף לא מביא מילה לועזית לבארו (אולם חכמי איטליה, הערוך ערך נפט וריבב”ן בשבת שם, מציינים ללעז “פיטרוליאור”, כמו באנגלית ואיטלקית כיום, ומקורו בלטינית: שמן סלעים). כללית, דומני שהנפט לא מוזכר בדברי הראשונים מאירופה פרט להבאת סוגיות הגמרא בעניינו (וראה פירוש הרשב”ץ להגדה של פסח על עשר המכות, מהדו’ ‘תורת חיים’ עמ’ קכד). קשה להניח שרש”י והריטב”א ראו התפרצות של זרם נפט מבטן האדמה. התפרצות כזו מתרחשת עקב לחצים שנוצרים בעומק רב, ובדרך כלל רק קידוח עמוק מאוד יביא לנביעה שכזו. הנפט שהיה ידוע בימי קדם הגיע לפני הקרקע בנביעה טבעית, כנראה בעיקר בצורת גושי אספלט (אספלט הינו למעשה נפט סמיך וכבד. נביעות אספלט תועדו בזמנו באזור ים המלח, וגושי אספלט ממקור זה נמצאו צפים בים), ראה בתרגום שני לאסתר שלהלן וב’כלי זכויות בספרות התלמוד’ עמ’ 173. מכיוון שכך, הנפט לא יכול היה להיחשב כמעין.

111 וציון שם לפיה מ”מ בנגעים הנ”ל פרק א, שתולה את דין “גדל בארץ” ביניקתו מן הארץ.

112 בשערי טהרה (אות ו) הבין שכוונת דודו הגרשׁזׁ שקרקע הים נדונה כיבשה, כסברת הסד”ט לעיל פרק ב. לענ”ד נראה שאם היה מדובר ביצור שגדל רק בקרקע הים, כגון צמח שהשתרש בקרקע הים וצומח בים עצמו, אפשר שיודה הגרשׁזׁ שדינו כגדל בים. סברתו היא אחרת, שהנפט בים מצוי במעבה האדמה שתחתיו, ואין לו שייכות מיוחדת לים. מאחר שהנפט שבעומק קרקע הים זהה לנפט שבעומק היבשה – אין לו תכונה “ימית”, והרי זה דבר הגדל ביבשה, אלא שאפשר למצאו גם בקרקע הים. כיו”ב כתב בשו”ת אז נדברו (ח”ז סי’ נג עמ’ קח): “דנפט בא משומן האדמה, מסוג אדמה מיוחד דלפעמים נמצא אדמה זו גם בקרקעית הים, ואין לזה שום שייכות לדבר הבא מן הים” (וראה גם דבריו בח”ט סי’ נ עמ’ קלו). בשו”ת דברי דוד (טהרני, יו”ד ח”א סי’ מז) העיר עליו: “ודבריו אינם לפי המציאות כלל, לפי שהנפט הוא מעין הפורץ מבטן האדמה אחרי הקידוחים, ואינו מופק מהאדמה, רק כנוס באדמה”. ואכן הצדק עמו שהנפט אינו שומן האדמה כעין היחס בין השמן לזית, אבל מאידך גם אינו כנוס בריכוז של נוזל, כפי שהתבאר.

שבא לשלמה המלך: "מהו עפר, מן האדמה יצא, ומאכלו עפר מן הארץ, נשפך כמים ומביט לבית?¹¹³ מתיב ואמר לה: נפטא". ולעניין קבלת טומאה העפר נחשב כ"גדל בארץ", על פי התוספתא בכלים (ב"מ פ"ז ה"ד הנ"ל): "חיבר להן מן הגדל בארץ... אפילו כלי גללים כלי אבנים וכלי אדמה"¹¹⁴. עוד הוכיח שהוא מק"ט על פי דברי הרע"ב (שבת פ"ב מ"ב) שנפט הוא מין של זפת, ויש ראייה שהזפת מקבלת טומאה, שכן שנינו (כלים פ"ג מ"ז) שכלי זפת טהורים רק מטעם צדדי "שאינו יכול לקבל את החמין כצונן"¹¹⁵. על ראייה זו יש להשיב, הן על עצם הקישור לזפת והן במסקנה מהמשנה בכלים שהזפת ראויה לטומאה, ראה סי' ח ובפרט בהערה 9 שם.

סברה מחודשת בנדון זה כתב בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ה סי' ג): הקולא בדבר הגדל בים יסודה בכך שבזמן מתן תורה לא היה מקובל לעשות כלים ובגדים אלא מן הגדל בארץ. ממילא בימינו, כאשר בגדי ניילון נעשו חזון נפרץ, הם מקבלים טומאה מדאורייתא! אמנם הוא עצמו (ח"א סי' לד) הסתייג מכיוון מחשבה זה, מבחינה עקרונית וגם מעשית¹¹⁶.

113 אולי המובן שבעזרתו ניתן להדליק נר ולראות את הבית.

114 אך ראה הערה 22.

115 שתי טענותיו של האור לציון סותרות זו לזו לכאורה, כי אם נפט וזפת היינו הך, והם באים מן העפר, הרי זהו כלי אדמה שאינו מק"ט, ורק לעניין בגד יש מקום לטמא. אם כן כיצד תתבאר המשנה בכלים על כלי זפת? אכן, במהדורה המוקדמת של תשובה זו (ראה הערה 108) נקט שהנפט גדל בארץ ולא הזכיר את הסברה שבאר נפט היא "ים", אלא רק דן בשורש המושג "גדל בארץ": תחילה הביא את פיה"מ בנגעים פ"א מ"א (הנ"ל פרק א), ממנו יוצא ש"גדל" היינו ניוזן מהארץ, ולאור זאת העלה אפשרות לתלות את דין הנפט במחלוקת הראשונים האם המים נחשבים "גידולי קרקע" לעניין לקיחתם בכסף מעשר שני (עיין תוס' יו"ט מע"ש פ"א מ"ג). ומסקנתו להחשיב את הנפט כגדל בארץ, מפני שהנפט בא מן העפר, כאמור. רק באור לציון, בשולי התשובה ("שוב נודע לנו..."), הביא שיש המחשיבים את הנפט כגדל בים בגלל מוצאו מבורות נפט, והוכיח כנגד סברה זו מזפת.

116 שם דן על חיוב בגד ניילון בציצית, וכתב: "אבל לא מצאתי סברא זאת בקדמונים, ועל כרחך דלא סבירא להו כן, רק שזהו גזיה"כ שלא חייבה התורה רק בגדים כצמר ופשתים... ובלאו הכי ניילון גם בזמנינו לא חשיב כצמר ופשתים, ורוב ההשתמשות בהם מפני שהם זולים יותר, אבל לענין עצם החשיבות ודאי דצמר חשיב טפי, שמחמם, ופשתן חשיב, דחזק טובא". וראה גם ח"ו סי' ב: "דיש לחלק בין דיני התורה, כאיסור והיתר וטומאה וטהרה וכיו"ב, לבין קיום מצוות עשה, דלענין דיני התורה אמרינן דמשתנה הדין לפי סיבת הדין... אבל לענין קיום מ"ע מסתבר לענ"ד דצורת קיום המצוה לא ישתנה לעולם, וכפי שנמסר קיום המ"ע מזמן מתן תורה כן ישאר לעולם, ואף שנשתנה סיבת המצוה, מ"מ לא ישתנה צורת קיום המצוה". לכן גם בגד שאינו מצמר חייב לדעתו בציצית מדאורייתא, אבל החוטים, שבהם מתקיימת המצוה, צ"ל מצמר דווקא. אולם בח"ה סי' קטו דחה בתוקף סברה דומה לכאורה, שדיני הגעלת כלים שונים צריכים להשתנות בימינו כי כלים דידן אינם בולעים, מפני ש"אנו מאמינים בנצחיות התורה ולא ניתן לשנות כמלוא נימא", ע"ש. ואם דעתו שיש להתחשב במציאות המשתנה רק לחומרא ולא לקולא, צ"ב מה המקור לכך.

הכרעת ההלכה

לענ"ד סברת המטמאים נראית יותר, לאור מה שהתברר בפרקים הקודמים. כפי שהתבאר בפרק א (עמ' 215), היסוד המרכזי שמגדיר את "גדל בארץ" הוא שהארץ היא סביבת המגורים, לאו דווקא מקור היניקה. לעניין זה, גם מה שנמצא בעומק הקרקע נחשב "גדל בארץ", כפי שנאמר במכילתא דרשב"י (שמות כב,ו) על כסף, וכפי שעולה מעצם הדין שכלי מתכות טמאים. לכן, מאחר שמאגרי הנפט אינם "ים" עם ריכוז גדול של נוזל, אלא רק הקידוח גורם לו להתכנס לבריכה, אין עילה לטהרו. הגע בעצמך: אם תימצא הדרך לעשות בגדים מיין, האם סחיטת ענבים לבריכה גדולה תגדיר את היין כ"גדל בים"? יתירה מזו: הדין שמה שגדל בבאר מים טהור אינו מפורש בחז"ל ובראשונים, אלא זהו היסק הגיוני מכך שלא חילקו חכמינו בעור הדג ועצמותיו בין דג זה לאחר. אך הדבר מובן לגבי באר מים, מפני שהיצורים הנמצאים בה אינם יחודיים לבאר אלא זוהי הופעה מוקטנת של מה שיש בים, ואנו דנים את הגדל בבאר על פי מינו העיקרי שבים (כשם שהדבר פשוט שברזל הנמצא בקרקעית הים, ב"נודולות מנגן", מק"ט כמו זה הנמצא ביבשה). לעומת זאת באר נפט איננה דוגמה לים כלשהו¹¹⁷.

יש להוסיף בנדון זה עוד שני שיקולים: האחד הוא התוספתא (כלים ב"מ פ"ז ה"ד הנ"ל) האומרת שכלי מן הגדל בים "ראויים לטומאה וטיהורם, לכשתמצא להן עילה יהיו טמאים". מכיוון שחז"ל ראו בזה חידוש שראוי לצמצמו, נראה שכל המרחיב אותו עליו הראיה. השני, שעיקר דין בגד מדבר הגדל בים אינו מפורש לגמרי בחז"ל, כפי שהתבאר¹¹⁸. קיימת גם סברה (שהוזכרה בפרק ב, לגבי צמחי הים) שחז"ל טיהרו את הגדל בים על פי הדוגמה של טומאת נבלות, שבה התורה טיהרה את יצורי הים, מה שאין כן לגבי חומרים שאינם מן החי.

117 אמנם, דעת החוקרים שהנפט אכן נוצר בים דווקא, בעיקר משרידי יצורים ימיים, וגם כשהוא כיום ביבשה מקורו בים, כפי שהוסבר. אך גם אם נקבל את דבריהם באופן החלטי, הרי לשיטתם מדובר בתהליכים ממושכים מאוד, ובזמן מתן תורה הנפט כבר היה בצורתו כפי שהוא מתגלה לפנינו כיום. הדעת נותנת שהתורה טימאה את מה שבסביבת האדם, כאמור, וכל מה שהאדם משיג בסביבתו, ביבשה, הרי זה "גדל בארץ". אפילו לפי הסברה ש"גדל בארץ" פירושו שנברא מן הארץ (ראה הערה 24), לא מסתבר לקבוע את ההלכה על פי שיחזור מקורו הקדום של כל יצור, אלא על פי הנגלה לעינינו, ולפי הנראה לעין האנושית אין לנפט זיקה לים.

118 וראה הערה 35.

סיכום כללי ומסקנות

הדין שדבר הגדל בים טהור נאמר במפורש לגבי עור הדגים ועצמותיהם. נראה שיסוד הדבר הוא שעולמו של האדם הוא ביבשה ולא בים, וגם משום שהדגים נחשבים כבעל חיים בדרגה נמוכה של חיות.

נחלקו האחרונים בדין עץ הגדל בים, אם כלי העשוי ממנו מקבל טומאה או שדינו כעור ועצמות של בע"ח שבים. רוב האחרונים טיהרו אותו, שכן ההיקש בתו"כ מבגד לעור אמור לחול גם על עץ, וכן משמע מפשט המשנה "כל שבים טהור" ומדברי הרמב"ם על צמר הגדל בים. הסד"ט סובר שצמח הגדל בקרקע הים דינו כגדל ביבשה, שכן הוא גדל ויונק מן הארץ. אולם מסתבר ש"גדל בארץ" הוא מקום המגורים ולא מקור התזונה, ועוד, שקרקע הים נחשבת כים ולא כארץ.

סביב שאלה זו יש מקום לדון על טהרתם של אלמוג, ספוג, כלך וגמי, כל אחד כעניינו. מדין הגמי והקנה יוצא שמה שגדל בשפת נחלים דינו כגדל בארץ.

במשנה נאמר שכאשר חיבר את הגדל בים לגדל בארץ יש בו טומאה. בפשטות המובן הוא שבאופן זה גם הדבר הגדל בים נטמא, ואפילו אם אין שיעור לקבלת טומאה בדבר הגדל בארץ לבדו, וכן דעת הרמב"ם הראב"ד והרא"ש. יש חולקים וסוברים שהדבר הגדל בים אינו מקבל טומאה (ריבמ"ץ), או שהדבר הגדל בארץ צריך שיעור (רי"ד ומהר"ם). פשטות המשנה והתוספתא והתו"כ כדעת הרמב"ם וסיעתו, וכן הכריעו אחרונים. לפי זה משמע שהחפץ המשולב נדון על פי מינו שבים, דהיינו שאם חיבר עור דג לחוט מן היבשה הרי זה כלי עור, ונטמא אם הוא כלי קיבול (כישועות מלכו, ולא כסד"ט). נחלקו פוסקי דורנו האם הנפט ומוצריו נחשבים כ"דבר הגדל בים", והנפקא מינה העיקרית היא טהרת בגד ניילון. במוקד הספק עומדת הסתכלות שונה על הנפט, וגם התלבטות בהכנת יסוד הדין: האם החידוש בדין דבר הגדל בים מוגבל למה שנחשב "ים", או שמא כל דבר שאינו צומח ומתגדל בארץ טהור. לענ"ד מסתבר כדעה שהנפט נחשב כ"גדל בארץ", ובגד הנעשה ממנו ראוי לקבל טומאה, וראה עוד בסי' ג, פרק רביעי.

על טומאת מדרס בדבר הגדל בים ראה סי' ב עמ' 95.